
Արայ Գեղեցիկ

Համառոտական-Քննական Ուսումնասիրություն
Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյան Վ. Մատիկեան

Միլիթարեան Տպարան

Վերին 1930

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Բովանդակություն աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին	7
1.1	Գրական աւանդութիւն	7
1.2	Ժողովրդական աւանդութիւն	12
1.3	Շամիրամ	24
1.4	Արալէզները	48
2	Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին եւ Համեմատութիւններ	74
2.1	Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ . . .	74
2.2	Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ	104
2.3	Արայ անունը եւ իր ծագումը	128

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրությունն, որ 1923-ին ի վեր «Հանդիսի» մէջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուժած է, սակայն դժբախտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աւստրիոյ տնտեսական տաղնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղելիքներու առանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեմ որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամուլոյ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետեւառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բաւական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդիսի» մէջ արդէն անգամ մը ուղղիլ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի կերջին տողը յաջորդ էջին 5^{րդ} տողէն կերջը զետեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղատոմէնի քով»-ը կարդալու է «Պղատոնի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի մնացին ինծի. մին է Արարատ Ամսագիր, էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքեյէթ Բեկեան Արալէզներու հայոց «Մի՛ քանի խօսք Առկեղի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, Kaukasische Forschungen, 1. Teil, Georgische und Mingrelische Texte, Wien 1919: Առաջնոյն մէջ Մելիքեյէթ Բեկեան կը խօսի Աբխազներու «Ալըշկինդր» շնաստուածներու մասին եւ զրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դեւերը կը սպաննէր. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մետաքսէ ժապաւնէներով եւ կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրհոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հասնել ջրհորից: Ենթեր երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձին եւ կեանքը եւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական զրոյցին նման նիւթով կը զբաղի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական զրոյցը, որ սակայն աւելի սերտ աղերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Բոյր եւ եղբայր զրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Զրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ձագը վագրէ մը գիշատուելու վրայ են, կը յարձալի եւ վագրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն եւ իբր վարձք իր ձագը կու տայ անոր Քիչ ատենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշալիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, գոր վ'անցնի ու դեւերու թագաւորութեան տէր վ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միօր ուտէ, որպէս զի անով իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շիններ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձգէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրատարակած զրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին կեանքին դարանակալը (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրատարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ ետրորդին՝ անմահութեան աղբիւրէն շուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Մցիս-Ունախալի (=արեւէն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զգուշացընէ, բայց նա միտ չի դնէր. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական զաւագան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ճեղքէ եւ անմահութեան շուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը

կապելով, երբ չոռորդ անգամուն տղղան չորեքսատիկ շղթան ակ չի՝ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուելու ամբողջական շղթան ցատկելով գինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կու գան եւ իրենց տէրը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու զրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ էջ 233ին «Ատտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուհին անգամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թէեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակէտներով Առնոբիոսի դիցաբանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերձենան, բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

«Նիւթերու եւ անուններու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ դիցաբանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարեւորները:»

Հեղինակը

Ներածութիւն

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումն է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի եւ թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձենալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ բազմերանգ թելերովը պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսիքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսագուրկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթաղեն: Ժողովրդական ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կա՞յ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր ազդեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպշուն առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝ ցուցընելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիռ եւ կենսունակ, ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեման բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան ըրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները Archiv für Religionswissenschaft¹ թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը

¹1903, 1., 1:

բարձրագույն և հայեացքներով հեթանոս Հայկն տարբերություն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարգացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրագոյն գործող ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ և հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց և մաքուր և ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցան վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի և Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն և չքնաղ գեղեցկութեամբ պնդուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման միջին դարերը թեւակոխել և քննել: Եւ ի՞նչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին և կամ ըստ մասին ուրացան և ասորական ապրանք մը նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդաստանական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով միտնութեան վարագոյրը վերցուց և ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամէնէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի ևս յառաջ երթալով փորձել ցուցնել թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ և հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ և յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, գտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ և իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Դ-Երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր և գինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղընէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները միջին կը թողուն, ամբողջացնել պակասը և հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ երդ

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն և Սուրբ դիրք, Յաւելուած Գիլգամեշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բասմաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ 81-82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալիզաց և Բաբելացոց Մերովզաքի, վենետիկ 1898:

դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով. ամէնուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

1 Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եգնիկ եւ խորենացի, որոնց մէջէն կարեւորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եգնիկ թէել առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացեայ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք խորենացեայ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ հերոգոսոսը խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ Երգ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդըգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնլու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եգնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացեայ պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան եւ Ղազար Փարպեցեայ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի եւ խորենացեայ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գեղեցի⁴ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ աւելի դիւրութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ», այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորուոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորապոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տուփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեան: Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր պատկերաճոխ, յղէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք եւ կոչէ

³ Հմմտ. Հ. Ա. Մատթիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սերէոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

⁴ Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ գպատարազն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ, ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, եւ զնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ Հասանէ ի դաշտն Արայի, Հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ Հրամայէ Շամիրամ տանել զդի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանասցի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, Հրամայեաց զաղտնի ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի Հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ Համբաւ Հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց եւ յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս Հանէ Համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ եւ՝ դուրս Հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմութեան փոխարէն Խորենացիին մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանուէն կախում ունենալով Հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ականյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած գուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. Համար Եւսեբիոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս Խորենացիին շեղեղով Անանուէն, որուն Համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի զրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի Համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զհարութիւնն (այսինքն Հայ ցեղն անճշտ ընելու միտքը)... եւ Համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ ածել մարգարտեայ եւ երկրորդ նորա կոչել:⁶» Որ է ըսել՝ Խորենացեոյ Համաձայն թէեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացիին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Նինոս Բէլեան այսինքն Բէլի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած Հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացեոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ Հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի Համաձայն⁸ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու Համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցնել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով գէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր Համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացիին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ. որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաչն այն եւ բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս

⁵Անանուէր կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

⁶Մովսիսի Խորենացեոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1913, էջ 44:

⁷Անդ, Բ, էջ 62. Ա., 82:

⁸Անդ, Ա, էջ 98. նաեւ Բ, էջ 62:

իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... կամ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր» (Էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելուածներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախչիլլօտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամէնն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անազատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնլով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, զնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ գրռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել զԱրայն (Էջ 49):» Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդադատանքի տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական դիւցազներգական առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ Հերոսուհին կը սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուընէ վերջը սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի անյաջող է յաջորդ յաւելուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրսնորա եւ կենդանացի» (Էջ 50): Խորենացին Անանունի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի» պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանունի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ: Քամածին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացւոյ՝ «աստուածոցն իմոց» ը, զոր Բասմաջեան զարմանալի կերպով իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցնելու համար:⁹

Խորենացւոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից

⁹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս չեղտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան եւ թէ՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ Խորենացեայ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

Անանուը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ գինքը ներկայացնել իբրեւ ամենահաւատարիմ թարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորագարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբոլորն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Ենթահակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուը նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնէական տիրող ըմբռնումն Անանուի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան աւանդալէպն, որ իր քրիստոնէական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնէական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին Երդ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքով՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկն արդեօք հայ Հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն Անանուին է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը

¹⁰Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909, էջ 33:

վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եզնիկէն. «եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եզնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ գորութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ վերաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արաւեզն կոչեն. այլ ամենայն՝ առասպելք են» էջ 99: «Միթէ եւ զարալիզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ յառաջին ժամանակսն արալեզք լիզէին զվերաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վերաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին: Եւ մեք զգիցն իսկ պահանջեցուք ի նոցանէ: Մարմնաւորք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն առնլու աւանդութիւնը յայտնադիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աստուած էր եւ 2. թէ ինքն իսկ Եզնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին» առարկութեան իբր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձնէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցնել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիւ անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ Երդ դարու քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, Գրդ դարու կամ աւելի ճիշտ նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր ազգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ:

1.2 Ժողովրդական աւանդութիւն

Արայի Երդ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի¹¹ է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմութեան ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չդնել՝ ի հարկէ առանց գրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկագագ եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւիք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Ջրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ թագաւորը Մուսուլ քաղաքը որ է Նինուէ: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալէգարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի դրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ զինքն երիտասարդացնել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Ասկայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երէց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի վան, որ Շամիրամի մայրաքաղաքն է եղեր: ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դեւեր են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելով կը յաջողի բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երէց եղբոր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է եւ անունը Զուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ գրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դեւը տակաւին դուրս քլլալուն՝ Արան կը հարցունէ աղջկան՝ «Այսօր ո՞ր կողմն է գնացել նա:» «Դէպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետեւցնէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եւ տանին կը հասցնեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենագոր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելին: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամէտ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն անձնաւորուած լուսաւոր երեւոյթ վիշապներէ եւ դեւերէ

¹¹Ազգ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Զուարթ, վա՛յ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբե՛ք, կը պատասխանէ Արայ, թո՛ղ վկայ լինին աստուածները, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խել ինձ քեզանից:» Զուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ պեղարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունւոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թռչունը իր թելով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Զորորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրտնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չվնասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք նրանք, դեւի կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քովն եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չար բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով. անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ գուարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, թախիծն երեսին:» Ամէնէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով զոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ զինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կուսցաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր մատանին դնելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ՝ եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արիւնը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՛նչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թռցրի:» Ապա զօրք ժողոված պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ չպատերազմիլ. «Ուշ է, հայրի՛կ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անզէն գնալ անձամբ բանակեցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեւ, ըսելով որ Շամիրամ դքեզ պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք

տարի քովը կը պահէ: Երբորդ տարին Արայ ծպտուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բարձրահասակ եւ աննման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ կոծով ու ողբով զինքը կը Թաղէ:

Աւանդակէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցընելը, որ Ողիսեւսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցընէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան քին իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ո՛ր եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նինուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացու աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանուը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինուսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի՞ է կարծել թէ հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունեւ. նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երբեք զայն դիցաբանական գրոյցներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յարութիւն առած նկատելով: Ի՞նչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն հետ, որունք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին,

որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ: «Ուշ է հայրի՛կ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու գօրքը կարող ենք մի բան անել.» եւ կուզէ խնդիրը բանակցութեամբ լմնցընել կամ գերի երթալ: Լա՛ւ է ինքս գերի յինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց դահն ու Հայոց գօրքը:» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ զրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մըն ալ Խ. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ գօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չէին, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախնալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով Խոջապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հանէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու չփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացընեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետքերական է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացընեն:

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհւոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ զարտուղութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրողը՝ այսինքն թագուհին յուսահատութենէն ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ կը մեռնի պատերամի հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի առասպելին համար հիմնական նշանակութիւն ունի: Անհնար է ուրեմն

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

այս կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտիս մէջ առասպելը վնասուած յատարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ չունինք դժբախտապար:

Առասպելս հետաքրքրական համարելուս բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւստեամբ վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն է: Զարմանալի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթէ Ոստանէ = Գմբեթը Ոստանին
Ճուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկկիլաթէ խիզանէ = Մկկիթը խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէջ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղ ներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն ո՞րը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ գրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երգ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոգոր Սիկիւիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւսեբիոս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենացույ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելին աւելի համապատասխանէր: Խորենացույ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առունք այն ազգեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացույ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվստահելիութեան

¹³ Ժամանակագրութիւն Եւսեբիայ, 2., էջ 64:

եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմուածքին մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մոռտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մէծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր գրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորշուր եղած միջոցիս. իբր գրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդակէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ գրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի աւանդակէպին համար, առանց նկատողութեան առնլու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:

«Կար չկար, կ'ըսէ գրոյցը, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բողաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամէնէն աւելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէ՛ք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն գինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ասոր հետեւիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը գիշանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթան եւ չի լմննար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ գիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւաւոր առիւծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի գիրենք դիմացը անցընէ: Ի՛նչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիւծը կը սպառնայ գիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին վրայ, որ գիրենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչո՞վ փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն բարեք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Ցամաք ելլելուն պէս պատանուոյն կը հրամայէ որ գինքն սպաննէ. գլուխը գատ տեղ թաղէ, իրանն ալ գատ եւ աղիքներն ալ գատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիւծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ի՛նչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ ապա իջնալով պատանուոյն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն

զի աղիքները գէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը գննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիր շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը գննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը կատարէ եւ փերին կըտանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ գքեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուի ըստածներուն եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ գքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ինչ ունիս, քոյրի՛կ, ինչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն չքեզ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կ'ստուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը բեր եւ զարկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չգառնայ: Աղջիկը փերին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրքը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը վերանայ: Եւ ինչ տեսնէ, հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնայ՝ կ'իջնայ՝ եւ կը հասնի պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր: Բարեկամ, ինչո՛ւ եկած ես, ինչ կ'ուզես, կը հարցընէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուի՛ս, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ է, անիկա գքեզ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վերաւորութեամբ զգալով՝ սուրբ կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանգարտի: Դժուար է գքեզ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դիր ինչ որ կ'ըսես: Այն պարտէզը, ուր երթալ կ'ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տո՛ւր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտի՛ր եւ քնարը ա՛ռ, ինձի եկո՛ւր: Ճի՛շդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին ձիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ: Պատանին հանգարտած

դարձեալ որսի կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ եւս պիտի չազատի: Դուռն դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛ իրեն. հեռո՛ւն շա՛տ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ասոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ մը. գնա՛, անիկա բե՛ր եւ մորթէ՛, որ ուտեմ եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ձին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի թագաւորին աղջկան: Միտ դի՛ր ինծի, բարեկամ, կ'ըսէ աղջիկը, այն հօտին երթալ շատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն են կատաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ քանինե՛ր այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձունք մը կայ: Դուռն նայէ՛, որ երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը գայ քեզի մերձեանայ, դուռն օդը բարձրացի՛ր, սաստկութեամբ իջի՛ր վար եւ բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ օդ բարձրացի՛ր եւ եկո՛ւր ինձի: Հագիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամէնն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ շաբաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ա՛յլ չեմ գիտեր ի՛նչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկւոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բե՛ր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին թէեւ կասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէջ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ՛, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՛ քանի՛ հերոսներ կուլ տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցընէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազիւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինք զինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ի՛նչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբայր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ի՛նչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց մեծ

բռնություն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Սիրելի՛ս, իմ ձեռքերս կրնաս միայն խոզի մագերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար զիս զսպել: Աղջիկը ուրախացած խոզի մագ կը բերէ եւ կը կապէ: Եւ երբ պատանին սաստկոթեամբ կտրել կ'ուզէ, մագը կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել: Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ: Բայց փերին՝ ինչ պէտք կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն: Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած: Յանկարծ վնկվնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկտուքն ու աղաղակն լսելով՝ հորն կ'իջնան եւ իրենց ակոսներովը մագը կը քակեն եւ վէրքերը կ'առողջացնեն: Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ'ըլլէ հորէն եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն: Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրեն: Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն մէկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան գոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացնելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:»

Ժողովրդական գրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալէզներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ վերաւորներ կը կենդանացնեն, բուժելով անոնց վէրքերը: Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վէրքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մագը կը կտրեն, անշուշտ վէրքն ալ լեզուաւ կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդարամետ իջեցընել կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ գրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու գիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ այս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ զինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս զի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի, թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի ուսկից կ'ազատի իր շնիկներուն օգնութեամբը, վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս վերջին կէտը Արայի աւանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին

առեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի յարուժիւն առնլէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ո՛րչափ բնական է մեր գրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու գրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իգմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամէնուն ահ կը պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլա՛յ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը գինքն իր ծնկուրներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սաղրանօք կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը սպաննել: Սկզբան չի յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. փերիին խորհրդովն աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէ: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ի՛նչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ գեռշատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իդիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր գրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Զկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ *Ἀργείος* որ ըստ յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած գրոյցը: Հայ գրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արեւակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը

Չնչեւ զրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիւքսոս եւ Հելլէ թողով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիւծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիւծի տեսագծին եւ ո՛վ գիտէ քանի զրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիւծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վոայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն Կողքիս (= Հայաստանի մօտ սահմանադաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հեղեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն եւ կը խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու զրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիւքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիւքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արէսի նուիրուած մայրիկ մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է Յասոն: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակութիւն ունի: Մտադրութեան արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը գուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուհի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութեանը միջեւ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այետես Յասոնի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրուած արտ մը հօւր շնչող երկու ահուելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասոնի կու տայ վիշապի ականներ, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն: Թէ ուսկից են այս ականները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիւքսոսէն թանկագին դանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին

¹⁴Հմտ. Pauly, Encyclopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

կը լուէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակռաները խոյի՛ն ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն զրոյցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մետէա՝ Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը: Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զրոյցին անտառին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ: Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամուզի, Աբունիսի եւ Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ զարգացման յետագայ շրջաններու գործ է:

Ժողովրդական ուրիշ զրոյց մըն ալ կայ որուն մասին սակայն յետոյ:

1.3 Շամիրամ

Հնուկներն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ժողովրդ դարու 50 ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր պատմական իրական անձնաւորութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնուկեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ քննադուրկ եւ յետադիմական կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական իշտարի հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու Եւեմերական բանապաշտութիւնը իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասուրա-բաբելական դահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մնաց մինչեւ ժողովրդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ թիւ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղբրս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական Նեբոյ աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Նեբոյ հօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգիմուտ (=էա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բելի տերանց տէրին, անո՛ր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ո՛րեւէ որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին Շամուրամատ, պալատին տիկնոջ եւ իր տիրուհւոյն կեանքին... եւ իր (Ադադնիրարի) հորդոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլ լաս դուն յետոյ գալիքդ, վստահէ Նեբոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դնել:» Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած

¹⁵ Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 եւն:

որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Շամուրամատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամ մատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ տիրուհիս» կը յորշորջէ գինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամատ Շամիրամի ասորեստանեան ձեւն է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացնեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին: Երկուքին նոյնացուման մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկե-Բալատ-իզբի եւ Բաու-աՇ-իտտին թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնուէ եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացնէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրողած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցնել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամատ Շամիրամի հետ նոյնացնել, երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ դիցուհի մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանօթէն խնդրոյնիւ թ կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատինարէն երկլեզուեան արձանագրութեան մը մէջ Սիմա անուամբ դիցուհի մը կը յիշուի, զոր S. Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացնել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է բաբելական Ասամուրամատէն, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

ձեւն է եւ նախնականն ըլլալու է ՌՉՄՃ = Ասիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամուկ-նախարամատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, գորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ գգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերազեցիկ գէմքովն ոչ միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն ու գործունէութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամէնէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անոր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը, որ ժողովրդական գրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրածանօթ բերումովը ի հարկէ աւելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկեսոյ ասորի դիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ գինքը անապատին մէջ, ուր աղաւնիները գինքը կաթով եւ պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը գինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Ոննեսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիւպասպէն կը ծնանի: Մասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբն ու տուած իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարզանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած:²¹ Ոննէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք գինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, ուսկից կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ Նինոսի ընդդէմ Մարաց արշաւանքին եւ անոր մահուէն վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաեւ շքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ շուայտութեան տալով ինք գինքն ետեւէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, գորոնք յետոյ ամէնն ալ կը սպաննէ: Ամէնէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կամ կը սպաննուի եւ կամ աղաւնոյ կը փոխուի:²²

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած ենք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարհ վիճակէ այնչափ փառքի գազաթնակէտը հասա:»

²¹Diod. 2., 1.

²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոբիոս, Adv. gentes 1., 5 եւն.

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է Հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուհին է, որ փիւնիկեան Աստարտի եւ ասուրաբաբելական Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուհին է, արգասաւորութեան եւ սիրոյ դիցուհին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղանին եւ ձուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղանոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր:²³ Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրամ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ձուկելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրովը:

Դիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ առասպելական ո՛ր եւ է դէմքերու իրարու հետ ձուկումը կը սլատրաստուի սովորաբար մին միւսին որդին կամ դուստրը հռչակելով: Միեւնոյն յառաջատուութենէ անցած է նաեւ Մարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագաթ-բաղսար Ա. զայն տակաւին կ'անուանէ «Բէլ որդի Բէլի» այսինքն յառաջուան Բէլին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի դիցաբանող երեւակայութիւնն է, որ զինքը չըջապատող դիցաբանական բազմապիսի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրամբունելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատուութիւնը դիւրնցած է մասնաւորապէս անո՛վ որ ասուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագուհի, աստուա ծագի են եւ սերած են մայր դիցուհիէն = Իշտարէն: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս. պատգամ կ'արձակեն թէ ծածած ըլլան Նին Արսագի կաթը,²⁴ որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, օժտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Ոննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ոննէսի նախնական ձեւն էր Ուննէս, որ կը համապատասխանէ էա սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: Էա ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշգար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան զգօնութիւն եւ արդարութիւն սորվեցնողը: Ահա ասկի՛ց է, որ էա իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ոննէսի միջեւ եղած սիրոյ

²³ Հմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մտնդ. Զէ) 1920, էջ 233-235:

²⁴ OLZ. 1908, էջ 234.

պայքարին շատ նման է Գիւլգէս Լիւրագիներու թագաւորին մասին պատմուածը: Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւլգէս կը համոզեն, որ Լիւրագիներու Կանդաւէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւլգէս ակամայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն առնուլ. կա՛մ թագաւորը կը սպաննեն, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ կ'ամուսնանաս եւ կա՛մ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւլգէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն համաձայն Գիւլգէս սպաննելով Լիւրագիներուն Սադիատտէս թագաւորը, կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ Պլատոնի²⁵ Գիւլգէս հովիւը շատ մը արկածախնայ. դրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուհւոյնէրը եւ թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուհի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան աւելի պատմական է դիցաբանականին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հետեւաբար մեր ինդրոյն գալով՝ դիցաբանական Իշդարն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ անոր հետ ձուլուողը Շամիրամ է եւ ոչ թէ Իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլայհշթայների, որ հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց Թամարա նշանաւոր թագուհին ալ ժողովրդական գրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի Իշդարէն: Այսպէս թերեք գտնուող թամարա ըսուած դղեակին մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ հոն թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէր:²⁸ Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ւր է քողդ, ո՛ւր է կօշիկդ, ո՛ւր զգեստներդ: Իշդար ալ Տամոնգ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցուհւոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի Իշդարի համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր,

²⁵ Politeia 2., 359.

²⁶ Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷ OLZ. 1910, էջ 345:

²⁸ Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռուս.), էջ 61-63:

²⁹ Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

³⁰ DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

զոր Տուշրատա Հիւանդ Ամենովփիս Գ. ին դրկեց զինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական գրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Զենոբիա Թագուհին յայտնապէս նշանակուած է Իշդար-Շամիրամի հետ:³² Արս դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Սաթենիկի մասին: Զեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ, որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերազիւ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիծաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, ա՛յնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի հայ առասպելին ականաղբիւրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէ՛տք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն ա՛յն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու ա՛յն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուր-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարգացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ ա՛յս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաշարփապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Աբեղեան:

Խալաթեանցի համաձայն³³ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր Սիկիլիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եզնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է եւ անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգել անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ

³¹Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

³³Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ խորենացւոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի գրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային գրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ խորենացւոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ կ'արդարացընեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցնելով խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ էմինի խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ, ոչ թէ Մար Աբեասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ խորենացւոյ կեղծիք է: Աբեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալով է հոն իրեն. եւ որովհետեւ խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Աբաս է, Աբեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ, «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր» Մար Աբասի եւ Անանունի խնդիրը:³⁵ Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարգացողը ստուգել սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Աբեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ խորենացւոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առասպելականը պատմականէն զանազանել ցուցնելու համար թէ խորենացւոյ քով գտնուած Վէպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակէտով Աբեղեան շնորհաւորելի է իր ուշադրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները թոյլ կու տան Աբեղեանի բան մը խորենացւոյ քով կամ պատմական կամ առասպելական, կամ Մար Աբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած խորենացւոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կռուանը պատմութեան ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ի՞նչ կ'ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ խորենացւոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն

³⁴Մովսէս խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը. Թրգմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

³⁵Անդ, էջ 589:

նաեւ այն ատեն եւ այն պարագաներուն, երբ կասկածելով էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւններով:

Խօսքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացւոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ Ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Աբեղեան աւելի յառաջ կ'երթայ. ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական «յիշողութիւն» են եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! ծագում ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Աբեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատար Խորենացւոյ՝ հոս նաեւ թովմաս Արծրունւոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին սրժէքն անհամեմատ աւելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի չզգար բոլոն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար Խալաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ ե՛ս ալ իմ համեստ չափովս իրեն համաձայն եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մուտ գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը:³⁷ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացիին մինչեւ իսկ Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամէծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի գուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբաղի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարդանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացնելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դաբնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան,⁴⁰ իբր գորաւ որ ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին

³⁶Անդ, էջ 512-520:

³⁷Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ Ամս.» 1922, էջ 234:

³⁸Անդ, Diod. 2., 1:

³⁹Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰Անդ, էջ 538-539:

գոյություն: Այս թոնիր ըստածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ Ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ ձկան կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որո՛ւն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Իշգար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական գրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր Հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁴³ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղւոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երէցկիւնը» երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երէցկիւնը հաց կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաչ կ'ուզէ:» Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի երէցը եւ կինը՝ վախէն ինք գինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով երէցը եղելութիւնը կ'նշ պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երէցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք գինք:

Լեզքի մասին միայն թովմաս Արծրունւոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէեւ Ք. Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարուցիւն առնուլ վրայ է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղբիւր մը նշմարելու: Ահա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսպ ի տեղւոյն արձանաշար քարակարկառ գոգածեւ միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզւոյ գեաւղջն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիւնանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:⁴⁴» Պատկանեան (անդ) եւ Ն. Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն «ուր զԱրայն գեղեցիկ.» Իսկ «սպիւնանած վերայն սպանելոցն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիւնալ վիրացն սպանելոյն.⁴⁵» որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիւնալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ ա՛յս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ եւ մուծ կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անո՛վ Արայի նոյն տեղւոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Աբեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի ժողովրդական ըստած լեզուագիտութեան, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն չուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրիշ է անուանս մեկնութիւնը

⁴¹Այս մասին տե՛ս նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 234-235:

⁴²Արմ. Эпосъ, էջ 150:

⁴³Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

⁴⁴Թ. Արծրունի, Պատերազմ 1887, էջ 215:

⁴⁵Անդ, էջ 530:

⁴⁶Տեղագրութիւնք, էջ 264-265:

եւ ուրիշ տեղւոյն հետ կապուած ժողովրդական անհղուծութիւնները. միոյն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար Խալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն Խորենացւոյ կողմանէ յերկրուած) անհղուծութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղբրսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան չըջող առասպելները՝ անգամ մը, որ պատմական գոյն կը ստանան, իրենց բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութիւն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող, խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակէտով թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք լոկ մակաբերութիւններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզքի գրոյցէն զատ կայ նաեւ Արտամետի գրոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին վերակազմութեան համար: Ջրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը Խորենացւոյ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլունքներ գտած՝ կը գննեն զանոնք: Շամիրամ ուլունքներուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարհութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յազեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունքներ եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մագերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այսպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մագերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղւոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած ուլունքները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

Ջրոյցիս՝ գէթ էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիւզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Ջրոյցը Շամիրամի տեղ ունի Շահմարան եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զքոյցի նիւթ եղողը վիշապ մըն է, որ անգամ մը Աթահար եւ անգամ մըն ալ Հաճ-Մարամ կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ մար պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար Շահմարան այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու պետ = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ Աթահար (պարսկ. աթահա): Ակններեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Ջրոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ

⁴⁷Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

⁴⁸Բիւզանդիոն 1900, Թիւ 999 եւ 1000:

վիշապը դարձուրելի վնաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ ճշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգին քարը, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբչիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ՛ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ չքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւ ուրախութենէն աղջկան անունը Շահմարան կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանգակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ: Շահմարան ասիկա լսելով խաբչիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութէն՝ Նեմրուժ լեռան գազաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցընեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ Շահմիրամ Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար Վան քաղաքը կը շինէ եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ լուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց կրօնի պաշտօնեայ մը զայն անոնց ձեռքէն առնլով կը նետէ Վանի ծովը, որպէս զի այլ եւս աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ բնապատմական կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով առասպելական-գիցաբանական: Օձին առասպելակազմիկ նկարագրերը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն զբաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ

է տակաւին բնագոյնէն քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղաքին դիցուհին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր:⁴⁹ Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտաւրեան մեհեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰ Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանդ-բէ կ'անուանեն. մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակային պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

Թէ օձի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ինչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զազաղէմ եւ ահապատեալ կերպարանքովն աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր զրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս զրոյցը տակաւին բնապատմական գետնին վրայ թողուցած է: Վասն զի օձերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտցնեն: Ահա ասկից ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգին քարին առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը է. ուրիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի յատկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, զրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է, հետեւաբար զրոյցն արուեստական ոստում մը կ'ընէ, երբ պառաւ վհուկին իր աղջկան ունունը Ծահմարան դնել կու տայ եւ անով բոլորովին նոր զրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան է, բայց եթէ Ծամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը: Որչափ կ'երեւայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է Ծահմարան անունը (= օձերու պետ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ Ծամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Ծահմարան կամ Ծահմիրան, շատ ցանցառ նաեւ Ծահմիրամ կ'անուանուի:⁵² Ասկից դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝ այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ Ծամիրամի առասպելին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըստ Խորենացոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին Ծամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարեւորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ Ծամիրամի պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան: Նմանապէս մեծ շեղում է, երբ զրոյցս Ծամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ, մինչդեռ ըստ Սարգիսեանի գոհերը շատ են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է զրոյցս բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը սիրէ Ծահմարան, ոչ միայն շատ գեղեցիկ է, այլ եւ չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Ծահմարան սաստիկ զայրացած Նեմրուծ լեռը կ'ելլէ եւ իր ոխն առնլու համար ահագին ժայռ մը իր ծամերով Արտամետի վրայ կը նետէ: Ցաւալի է, որ պատանուոյն վախճանին

⁴⁹Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

⁵⁰Baudissin, Adonis, էջ 330:

⁵¹«Anthropos» 1908, էջ 891:

⁵²Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Ծամիրամի ժողովրդական Ծահմարան անունն պատճառաւ օձի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Ծամիրամի զրոյցին հետ:

նկատմամբ խօսք չ'ըլլար զրոյցին մէջ, որով դժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ ո՛րչափ կարեւոր է զրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կապուած է զրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ: Զարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր: Խորենացւոյ համաձայն Շամիրամ Զրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուասէն կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու համար, իսկ զրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ շինուած Զրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ կրօնի պաշտօնեայ մը⁵³ գայն պատանիներուն ձեռքէն առնով ծով կը նետէ, որպէս զի ազամորդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ զրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ հասարակաց գետին մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական զրոյցին վաւերականութեան տեսակէտով, այլ եւ հասկընալու համար թէ ինչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ զրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երէցը ծանօթ էր Խորենացւոյ եւ եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի Զրադաշտ մոգը կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ, այսինքն աւելի Եւսեբիոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ Շամիրամ Զրադաշտի հետ կռիւներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց քով ռազմադաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կռիւը կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ զրոյցին եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին թէեւ մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ զրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառներ մուծանելով: — Դարձեալ Խորենացւոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ գայն նկատելու է աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու զրոյցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»-ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ»⁵⁴: Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունքը ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլուններ նետեմք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս»,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն զրոյցին

⁵³ Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

⁵⁴ Պատմութիւն Խորենացւոյ, Տիգրիս 1913, էջ 56:

⁵⁵ Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

ամենանախնական ձեւը մեզի կը ներկայացնէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՞նչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղական եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուհի մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային եւ ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենալն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ դիտէ թերեւս ազգային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թուցիկ ականարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթէոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոսն է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհին իբր դուստր Արամազդայ եւ կը պաշտուէր թիւն աւանին մէջ:⁵⁶ Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաւաղուած ձեւով աւանդուած է. Ա., 13. «եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ զԱնանեայ տաճարաւն, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա զՆեեմեայ տաճարաւն:» «Նեեմեայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալով է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն ալ «τῆς Ἀναναίας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն Աթենաս ունի, ուսկից Հոֆման⁵⁸ եւ անկից Գելցեր մոլորած հայկական Նանէն պատերազմական դիցուհի կը համարին: «Sie scheint demnach, k'ըսէ Գելցեր, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահիտ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին պատերազմէն յառաջ ու վերջը զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ պաշտպան Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ո՛ր եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընձեռեր

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

⁵⁷Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

⁵⁹Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

իր Աթենասայ Հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր եւ կը Համապատասխանէ աւելի բաբելական Միլիթա եւ սեմական Բիլիտ կամ Բապտիս դիցուհւոյն եւ կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կուրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ արութեան եւ պատերազմի ո՛ր եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասորբանիբաղ դարձեալ Ուրուգ գետեղեց: Թագաւթբաղսար Գ. դիցուհի Բաբելոնի տիրուհին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր նաեւ Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուհի մը Աթենասայ նման մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուհւոյ մը Հետ նոյնացընելու Համար Թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, Թարգմանչի մը, որ Հայ աստուածներուն ի՛նչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի Թարգմանիչը իր կողմն ունի նաեւ Խորենացին,⁶¹ որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մեհաններու դից Հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին քով ալ Ապողոն կը Թարգմանուի,⁶² մինչ աւելի Հերմէս կը պատշաճէր եւ կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուէ՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երեւոյթին մտադիր եղած է նաեւ Կարիեր.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժէքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը Հոս պատմականէ աւելի մատենագրական է, վասն զի խնդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը ո՛ր կողմն ալ Հակի, չի կրնար Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաեւ Միհրի Հեփեստոսի Հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացի՞ն թէ Ագաթանգեղոսի՞ յունարէն Թարգմանիչն, որ ըստ երեւոյթին Հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ Հայ մատենագրութեան: Վերջին Հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի Թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն սովորաբար Զրդ դարու գործ կը Համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր Համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կամ Ագաթանգեղոսի Հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կամ անոր յունարէն Թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ մաեւ յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին

⁶⁰ Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

⁶¹ Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶² Իեղեփիսի Բիւթեան Ապողոնի պատգամախօսները էրազմէր ալ կը մեկնէին. աստուծոյ Տիւրի Հետ նոյնացման դիւաւոր պատճառը Հաւանօրէն այս է:

⁶³ Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ Համեմատ (Աղգ. Մտն. Լեւ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ Խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ լուսանցագրութիւնը, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կայ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեւական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ դից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին յունական դից անուններն իրեն առիթ առնելով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գտնուելը Խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բազմաստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ միջնադարի սկի յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն աւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացւոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ գիշում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ գետեզուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներքի չէ երբեք իրեն տեսադժեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փնտրելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացնեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պոլիւքիոս⁶⁵ եւ Պիրէոն գտնուած մեհեանական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակար. Բ. Գրքին գէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

⁶⁵Polyb. 31, 11.

⁶⁶Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

Թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները Նանա անուամբ փոխազական դիցուհի մըն ալ կ'աւանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբեղեայ սիրականին, որուն բեղմնաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ փոխազականը Հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Ալիշան մինչեւ իսկ սկանտինաւեան Նաննա՝ Բալտրի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ Նանա⁶⁹ է, դիցուհւոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէ եւ նկատելով մանաւանդ Բալտրի՝ գերմանական Արային դէմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրադոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութեանէն դէմ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէ եւ նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ Հայ Պանթէոնին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգելու մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երեւայ Ոքոսս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուհի արգասաւորութեան, որ արջառները կը բազմացընէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ պնդակազմ գեղեցիկ աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ աստղներու ոսկեպսակ մը կը կրէ եւ ապա ոսկեօղեր եւ ոսկեմանեակ: Դիցուհիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը գրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուհւոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեզի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոփ եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուհի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի զրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահտայէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիւրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ՛ պաշտօնով եւ թէ՛ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացընէ դիցուհիս բաբելական Միլետայի (Μίλττα)

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Ալիշան, Հին հաւատք Հայոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 53.

⁷⁰Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրտ. Potter.

եւ արաբական Ալլատի (Αλλιττα) հետ:⁷¹ Նշանաւոր էր Լիւբիայի Αρτεμις Αναίτις, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս *ἱερὸν Περσικῆς Αρτέμιδος* = Պարսկական Արտեմիայ մեհեան կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Զեդայի, Պերասիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անաստական մեհեանները: Զեդայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին Շամիրամի անուամբ կը կոչուի եղեր!⁷²

Սակայն Անաստայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամէն բան էր. անիկա՛ էր հայ երկրին պողաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա՛ էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ զրգուռած մանաւանդ Անաստայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ գլոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անաստայ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յոռնաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուհւոյս այս գերակշիռ դերքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեհենատեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» վեներտիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անաստայ սրբազրուած է. բայց ինչպէս Գելցեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անաստայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կանոնանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*»⁷⁷ իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*»⁷⁸ կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս *ἡ Αναίτις χώρα* կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetia regio*»⁷⁹ (=Անաստայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (անդ), բայց գլխաւորաբար Պղոտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղղոս Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անաստայ հարստութիւնները կողոպտեն ձուովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը

⁷¹Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

⁷²Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարգաշեան, Պատմ. 167:

⁷³Ագաթ., էջ 31:

⁷⁴Ագաթ., էջ 404-415:

⁷⁵Փաւստոս, 219:

⁷⁶Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

⁷⁷Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸Plin. 33., 82.

⁷⁹Plin. 5., 83.

շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ) նուիրուած ինքնին իսկ Անահտայ, որոնք միայն գոհի կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ գիրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Ղուկուղղոսի կը յանձնէ գոհուելու համար. Պղոտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ հաւատացնելու թէ երկինք Հռովմէացիներու հետ է:⁸⁰ Զարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եփրատոս, հոն ալ հին ատենները երբ մէկը գոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու. եւ ներկայ եղող միւս անձինքներու հետ կ'ուտէր կը սպառէր:⁸¹ Կիւմոնի իր «Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «շրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝ գորոնք կ'ուռգէ դարալիւր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղղոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին գոմէշներու նախիրները, որոնք Անահտայ-Յլապահ դիցուհւոյն նուիրուած էին:⁸²» «Յլապահ»ին յունարէնն է Ταυροπόλη, կամ որովհետեւ ցլազոհով կը պատուէր դիցուհւին կամ իբր ցուլ որսացող. վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոնի իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ:⁸³

Երիզայի մեհեանին անբաւ հարստութիւններու մէջ ամէնէն աւելի աչքի զարնողը Անահտայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղղոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհեանիս խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնինոսի, որ 34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հալեցուցին:⁸⁴ Երկու Կոմանա քաղաքներուն Մա-Անահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ Ոսկեղէն Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուհւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան:⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարիւն գոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս ծաղկեպսակներ եւ ծառի ճիւղեր⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահտին ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահտիտներու պէս չմնաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպինդ,

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

⁸¹Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸²Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, Թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸⁴Պլին. 33., 82.

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Ագաթ., էջ 409:

⁸⁷Ագաթ., էջ 30:

մաքուր եւ ազնուագարմ⁸⁸» աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէն վերջը թէ Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (δουλος και δούλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ Հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեանին կը նուիրեն եւ ա՛պա զանոնք կ'ամուսնացնեն:⁸⁹ Այս պատմութեամբը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիշդ կը թափեն դիցուհւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտելու է: Կամ ինքը իբրեւ Երգ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուհւոյն պաշտաման մասին եւ կամ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գեղցեր:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոգոգած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահտայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի Իշդարի եւ ասորական Շամիրամի հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահտայ հարցը ի՛նչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լուրթիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացրնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-դիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշիւթիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-դիցուհիներու ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած էր քրմապետ մը, որ դիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քրմերու, քրմուհիներու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ Հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուռքերը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դեւերու (= քրմերու)

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

⁸⁹Strabo 11., 15.

⁹⁰Հնութաբանութիւնք ի վերայ Հայկական հեթանոսութեանց, Հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

⁹¹Հին հուստոք Հայոց, 1910, էջ 291:

⁹²Անդ. էջ 117:

ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կռուելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք կամ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կամ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահտայ ո՛ր եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ գոհ եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին համեմատաբար նորադոյն ըլլալն է: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ր եւ է կռուան մըն ալ չունինք զայն Անահտայ պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ որոշել թէ Արայի առասպելին մէջ ո՛րը որո՛ւն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը. բաց ասկից խնդիրը Անահտայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեւական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ չփռւած ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ Աստղիկի հայող հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով ես ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական **ܐܘܫܐ** = «քաւքաբթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաբթա» աստղ բառին նուագական ձեւն է եւ միանգամայն անուն Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրադոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ հայ դիցուհի մըն է եւ բոլորովին նոյն Արուսեակին հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն զի կը համապատասխանէ հնդկական Arushi ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «Ushas»-ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն Arushi-Ushas չնորհալի կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի»,⁹⁶ ուսկից յայտ է թէ արգասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իդական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները

⁹³Անդ. էջ 136:

⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին ւակ վերջաւորումը հայերէն նուագական ձեւն է. հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանէակ, Յոլակ, Սաթենիկ, Աստղիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական արեւմտեան ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրժին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնագոյններու դիցուհին: Կը սխալի՞մ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետեւողը: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ո՛ր եւ է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ անդի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհաններու մէջ: Թովմաս Արծրունի⁹⁷ Արտամէտի մէջ Աստղիկի մեհանի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անդին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ականադրելուն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուհի էր, կը ցուցուի նաեւ անո՛վ որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցաւ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ կ'ապրի հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղեւ Մանիտոն եւ նոյնպէս դուստր Աստղիկ անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս. եւ նա ամաչեցաւ. եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ դուստրն եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ աներեւոյթք եղեն. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հանապազ հարսանիք եւ տալի եւ դուստն տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն:»⁹⁸ Ժողով դական գրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին

⁹⁷ Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

⁹⁸ Հին Հատար, էջ 225:

մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր որդիներէն մին. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթ ընողը եւ որովհետեւ զրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներո՛ւ մերձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեւնալու մարմաջէն բոնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ Բերոսեան կոչուած Սիբիլայի բերնո՛վ կ'ուզէ խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ Քսիսութրոս (Համտ. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը Աստղիկ եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Քամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանուէն, Յաբետոսթէ ձեւը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան միակ չեմ տարակուսի ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապաց յցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի՜ մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ սրտէն: Մըծերու եւ գէնքերու հարուածներու տակ կործանեցան բազմաթիւ, փշուրեցան արձանները, բայց Հայերը չզաղրեցան իրենց «Երկնէր երկինը. երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կռիւներուն եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերին եւ աչքով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը, որոնք երգերուն բովանդակութեան նայելով աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շողոյ պէս ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր ամէնէն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին, զորոնք հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը համեմատաբար անվնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝ Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ ասոնց: Արդ հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէական գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝ զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ տեսանելի, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած, բայց անտեսանելի: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց արդէն յաւերժահարսերու մայրը կը համարուէր, բազմաթիւներէն վար առնուած Աստղիկը եղաւ Աստուծո՛վ պատժուած Նոյի աղջիկը եւ նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու: Առասպելին՝ Աստղիկը իր զսւակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը քրիստոնէական երկրորդ գունաւորումն է եւ տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական Waldfrau ըսուած անտառներու տիկինէն, որ փերիներու եւ յաւերժահարսերու գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը վախցուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցաբանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ:¹⁰¹ Նման

⁹⁹Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

¹⁰⁰Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Waldfrauի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մէզի մայրէկին, մայրէկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղուած եղած է մայրէկնաս. «Ջ Դիոնիսիոս ասեն թէ այդեաց շահապետ է եւ գլխինան՝ թէ ձիթենեաց եւ զՄայրէկնասն ամենայն

յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժաճարսերն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժաճարսերու եւ քաջերու: Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց ծննդաբերութեան ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցու հի, որմէ անբաժին էր նաեւ շունը: Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ Ադոնիս, զոր սակայն կը յարուցանէ միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժաճարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած Աստղբերդը,¹⁰² ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհւոյս մասին հաղորդած գրոյցը, որուն համաձայն Արածանուոյ «Գուռ գուռայ» ըստած տեղը տակաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դադոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³» իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

ծառոց շահապետս կոչեն», Ոսկեք. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ ՂՄայրէկանայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

¹⁰²Ալիշան, Հին Հաւատք 301:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

1.4 Արալէզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը զմեզ կ'առաջնորդէ Արալէզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալէզներու շնագլի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուս եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արալէզ¹⁰⁴ կամ Աղբեզ, մինչդեռ Եղիշէ իւր Հարցմունքներուն մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարալէզ ունին: Մատենադիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ Էմին¹⁰⁷ եւ Բասմաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալէզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղ ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ յար լիզ ւ զմեռեալսն եւ կենդանանայ եւ կոչի Յարալէզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենադիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰ վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երգ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մէնէլիշեան դիտած է «Յարալէզն ըստ կազմութեան շատ նոր բառ է:»¹¹¹ Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարազուարճ, յարաբուղիս եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենադիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալէզ ձեւէն կը խորշին մասնաւորապէս անո՛ր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալէզները՝ եթէ Արայ

¹⁰⁴Արալէզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջիրուաբաղն եւ արալէզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալէզն,» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

¹⁰⁵Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

¹⁰⁷Պատմութիւն Մ. Խորենացւոյ ռուս. էջ 256:

¹⁰⁸Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալէզաց, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանոսութեանց գաղղ. էջ 266. Արմաշ 1875, էջ 45:

¹¹⁰Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

¹¹¹Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

¹¹²Հնախօսութիւնք, էջ 47:

¹¹³Հետազոտութիւն, էջ 5:

լիզելով պիտի կենդանացնէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար էմինի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ գրոյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալէզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երդ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ Արա լիզող երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Աւելզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն աւելի գործածականը քան Արալէզ:

Շուրջ առասպելակազմիկ ազգակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անանային առասպելներու աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիզական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւրը իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ: Արալէզներու առասպելն ալ այս յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շուրջ պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական աւանդութեան¹¹⁵ համաձայն մինչեւ անգամ Աբէլ շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս աւանդութեան վրայ կռթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները իւրաքանչիւրը իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Աննեքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Աթէնք եւ մինչեւ իսկ Հռովմ. կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր եւ կը

¹¹⁴Կրոնի ծագումը, էջ 314-316:

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մեծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶ «Հնուց ի վեր արիւնալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահազող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովայոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ սանդարամետի ահաւոր գօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ տաժող անասուն մը նկատուած է:» Անոր համար ալ ակտաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէեւ ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակներու երբեք չէին մերձենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդկները. ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վեդա, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա Փիդիգական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը քառակնեայ այսինքն՝ չորսաչուի է, ինչպէս յունական սանդարամետի դռները պահպանող Կերբերոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰ Խրուատներու եւ Զեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ աւելի ուրուական կամ դեւ կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեգելիգ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Զեխերու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ ո՛ր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ՝ շունը կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բծաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորսաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ընդունած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուդին սրբելու համար 9 անգամ դեղին բծերով աչք ունեցող շուն մը կը շրջեցընէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ո՛չ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

¹¹⁸Liv. 41., 21.

¹¹⁹Atharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

¹²¹Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ 265:

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

Հնդիկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը շան նուիրականութիւնն էր: Շունը սուրբ էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան ե: Բակարիա մեռելները դիտմամբ շներու կու տային, որպէս զի լափեն: Շալիգելի համաձայն¹²³ մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի շներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած դադանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ եւս կ'ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն եւ գործքերը, եւ սակայն ո՛րչափ դիւրամբունելի պիտի երեւան մեզի ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչեւ արքայութիւն եւ անո՛ր յանձնուած է պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դեւերու, գորոնք կը հալածէ գիշերները ոռնալով: Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ ինչո՞ւ համար Պարսիկները մեռել մը չթաղած զայն անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:¹²⁴ Իրենց ըմբռնումով շունը իր նայուցեցով մեռնողին հոգին իրեն կը ձգէր սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի ճշգրտապէս էին, որ եթէ յղի կին մը մեռնէր, դիակը երկու շան նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մէջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն մը եւ արգիլեալ էր զայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն առաքեց Կարքեդոնացւոյ՝ զանոնք շան եւ մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶ սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը Սարամա դիցուհին:¹²⁷ Շատ նման է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուհւոյն մասին աւանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուհի մըն է, որուն կընկերանան դիւական շներ եւ ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին շուն յորջորջուի:¹²⁸

Այս համեմատական բաղմամբիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիւրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաշեան Արալէզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկուլու» = Ուտիչ, «Իկշուա» = Կորգիչ

¹²³ Spiegel, Eranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

¹²⁴ Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

¹²⁵ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

¹²⁶ Յուս. 18, 1, 10.

¹²⁷ Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

¹²⁸ Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

եւ «Իլթեբու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արալէզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շո՛ւն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մասերը քովէ քով բերելու, այսինքն՝ զայն կենդանացընելու մէջ, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբաբելական քաղաքակրթութեան հետ չփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը:

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածոր կարծես աւելի թոյլ եւ կնատ հակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարութիւն կ'առնու պարզապէս ցանկասէր Շամիրամի գերկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ Խորենացու բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը զոհացում կու տան Եզնիկ եւ Փաւստոս: Զափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական եւ թուուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն սիրուող չէր ըմբռնուեր, այլ եւ պատերազմասէր, կորովի եւ քաջ: «Թէ յառաջին ժամանակն արալէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին»,» էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վէր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եզին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, աոյեզք իջանեն եւ յարուցանեն զդա:¹³⁰» Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առկեղները աստուածներուն շրջանի՛ն միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կ'ուզէ: Սակայն սոյն

¹²⁹ Հետազոտութիւնք, էջ 4:

¹³⁰ Փ. Բուզ., էջ 244-245:

Հակասութիւնը պարզ երեւութական է. ժողովուրդը Հաւանօրէն Առեւեգներու լիզելով յարութիւն առնուլ միայն մէկ դէպք գիտէր, բայց միւս կողմանէ նոյնին վերստին կրկնուելու Հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ թէ՛ եզնիկի եւ թէ՛ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առեւեգներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնուլ համար իբր պայման սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն եւ քաջութիւն կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին ժողովրդեան մէջ, գորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին Հոս մանրամասնութիւններու չենք իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն քաջ որսորդ մը. Դիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր շունը: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբ կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամէնէն աւելի Արէսի առասպելին մէջ ազդեցիկ դիրք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ շան պատկերը:¹³²

Մահուան տեսագծով շունը աւելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թողէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Ցուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեւաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարիլը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազդերու ըմբոսնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ ահա ազդող չար էակ մը ըմբոսնում է, որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդուս աստեանական կեանքը ոչնչացնող կամ գէթ ոչնչացնելու նպատակով է աւելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի է որսական շունը՝ ըլլա՛յ

¹³¹Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

¹³²Pauly 3., S. 1480.

¹³³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

այն իրական կամ դիցաբանօրէն ըմբռնուած: Կ'ապրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետէն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, մահուան տեսագծերով ճոխացուած ըլլալով հանդերձ, միշտ բարի եւ երկնային էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կողմանէս հրատարակուած գրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ եւ թէ՛ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացնեն անոր շղթաներն քակելով, վէրքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն ե՛րբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարեւոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թուղթիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վէրքերը կը բուժեն,¹³⁴» էլիանոս կ'ըսէ՝ «վիրաւորուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան:¹³⁵» Շները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վէրքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Ղուկասու Աւետարանին (ԺՋ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերուս եւ պրպտումներուս անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ կենդանութիւն տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած Ոսիրիսի դէպքը թերեւս տկար կուտան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանիօրիշ առթիւըսածը թէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ունէր, որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց¹³⁶» լոկ անձնական ենթադրութիւն է, վասն զի ըստ արձանագրութիւններու՝ դիակներու կենդանացնողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակերին առաջին եւ սովորական իմաստն է բժշկել, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացնել, կամ յարութիւն տալ:¹³⁷» Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ գուտ հայկական: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին սկզբնականութեան վրայ կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը զօրանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ այրուելու համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ի՛նչ պատճառ ունէր զայն չյիշելու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կա՛մ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կա՛մ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ եւ կա՛մ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

¹³⁶Բանասէր 1903, էջ 238:

¹³⁷Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

որսական չները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արալէզներու նկարագիրն ստացան հայ հողին վրայ զօրութեամբ զարգացման ներքին յառաջատուութեան (Proze) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ո՛րեւէ ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեռւց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կոռուանն կու տայ մեզի Բասմաշեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաշեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա տարակած գրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասորա-բաբելագէտ Zimmer գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն՝¹³⁸ Բէլ-Մարդուկ լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ միտն լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կինը Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան շրջանին Տիամատի դէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յոբին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիկական խեղճ եւ հիւանդագին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը հասցուցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամետի պետին ձեռքէն, որ

¹³⁸ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹Ասորաբաբելացիք սանդարամետական լեռը աւելի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

պատրաստուած է եղեր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտուլի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասոնք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ իր կնոջ օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն գործակից է նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր եւ է դեր մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացին Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովին իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «բժշկել» կը հասկընային:

Շնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Զայս կ'ակնարկէ անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը»¹⁴³ կը յիշէ իբրեւ աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴ ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզեն նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ Հերակլէս կ'անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակլէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ գրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակլէսին տօնին, փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ Հերակլէսի պատկերը կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս արարողութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչեւ այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովհ. Մկրտիչի տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ շնասէր եւ շնապաշտ Խառանի մէջ կը պաշտուէր նաեւ Թամմուզ եւ անոր պաշտօնը՝ ըստ Էլ-Մաքրիզի¹⁴⁷ բացայայտ վկայութեան մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը Փիւնիկեցիներու քով: Էսգուլապիոսի նուիրական կենդանին էր այն, նր օձերուն հետ բազմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան եւ օձին աստուծոյս նուիրական ըլլալուն

¹⁴⁰Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1922, էջ 48-50.

¹⁴¹Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրտ. էջ 326:

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

¹⁴⁷El-Maqrissi. (Chwolson 2., 604, 607 եւն):

պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այն էր, որ ինքը բժիշկ էր միանգամայն իբրեւաստուած, իսկ շուն եւ օձ բուժիչ զօրութիւններու կրողներ: Շան մասին ըսածս աւելի իմ մակաբերութիւնս է, իսկ օձինը արդէն Հանրածանօթ է: Շնագաւիթ կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ'իսկ կար, ուր կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի¹⁴⁸ փիւնիկեան Հերակղէս, որ փիւնիկեան Էշմուն-Էսգուլապիոսի Հետ նոյն է: Bochart¹⁴⁹ կարծիքով Էսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է 'בֶּלְדָּ-שֵׁן = Իշ-քալիպի, այսինքն, մարդաշուն: Այս մեկնութիւնը կրնայ խնդրական ըլլալ, սակայն Փիւնիկեցիներու քով աւանդութիւն մը կար, որուն Համաձայն Էսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է:¹⁵⁰ Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի Համար անով աւելի Հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուհիէն Հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նոյնպէս դիցուհւոյն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուհւոյն նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ ܕܒܠܕܐ = քելապիմ,¹⁵¹ այսինքն՝ շներ կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեղոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական Անուբիս Հոգիները սանդարամետ առաջնորդող աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»:¹⁵²

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան Հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ է, հագուազիւտ երեւոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան Կիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիւցուի, մինչեւ որ հովիւ մը գինք գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիւցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին: Հռովմէական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ աւելի Հին են քան Կիւրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիւրոսի պատմութեան մէջ շան դիւցման առասպելը հովուին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. Kyno կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ականարկութիւն մը կայ, բայց Խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նիւթ հատուածը.

¹⁴⁸Wachsmut, Athenaeus 1., 461.

¹⁴⁹Opera omnia 1., 663.

¹⁵⁰Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

«Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւգէ՛ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բագրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. չուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:»¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամէն գնով առասպելներու եւ զրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ճգնումը հոս ալ ակներեւ է: Անոր համար Խորենացւոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու է: Ըստ ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեւաբար «ընդ խնդրակս լեալ (չուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Աբգարու Աւգէ քոյրը եւ դահեկին Սանոտայ անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կամ ինքնին իսկ Սանատրուկ անունն ժողովրդական ստուգաբանութենէն առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «չնէ տրուած կամ պարգեւուած,» եւ կամ ուրիշ ձեւի տակ արդէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւստեւած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է չունը Արտաւազդայ առասպելին մէջ: «Զրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ երկու չունք հանապազ կրծելով զշղթայան, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ աւելի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացնելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակէտով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացւոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն զկապանս նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Զասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս Յարապեղ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Արալէզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած զրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակուաներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն եւ վէրքը կը լիզեն:¹⁵⁷ Նախնական միեւնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ

¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ չունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեւաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

¹⁵⁵Հին հաւատք, էջ 178:

¹⁵⁶Համեմատական հետազոտութիւն [էջ 3-4] մատենագրին կը վերադրէ:

¹⁵⁷Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցուած իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (էջ 104) եւ Եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ չղթայուած եւ օր մը չղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեզերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդ նաեւ դէւ կ'անուանուի.¹⁶⁰ եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթուջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաւազդայ չղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ իրօք դիւական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիւփոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է:¹⁶¹ Խոտորջուր ալ չղթայուող սատանան է, որ կը ջանայ ամէն գնով ազատիլ եւ աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սաղայէլի պէս Աստուծոյ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար չղթայուած էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր չղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժում է երկիրը, նրա չղթաները յառաջացնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահալիժում:¹⁶³» Ամիրանի քով կայ շուն մը եւ շարունակ կը լիզէ անոր չղթաները, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտորուելու աստիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ դարնելով՝ չղթաները դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղբիւր մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի չղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացընելու օրերու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ

¹⁵⁸ Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

¹⁵⁹ Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. Ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակինեանի հրատարակութեան:

¹⁶⁰ Խորենացի, անդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

¹⁶¹ Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

¹⁶² B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

¹⁶³ Վ.ս. Միւլլեր, լեռների վերայ բեւեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, Թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

¹⁶⁴ Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաւազդայ եւ Մհերի հետքերը Վրաստանում. [Մեխքսեթ-Բէկի] 1921-1922 էջ 99-104:

¹⁶⁵ ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Զեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն աւելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն մը չունենալուն դեւ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր համարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւազդայ առասպելին մէջ: Դիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ պատմական ծագում ունի:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանտալեան¹⁶⁶ լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական գրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիծ որդի ունէր անունը Ծիգար: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Ծիգարին չտուեց, նա գիծ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Ծիգարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գէտն է ընկնում եւ խեղդուում: Զիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Ծիգարին եւ չղթայակապ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մէկը սպիտակ միւսը սեւ՝ կրծում են նրա չղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա չղթաները բարականում, մազի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Ծիգարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Ծիգարի մազի հաստատութեան հասած չղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Ծիգարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ:¹⁶⁸»

Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդալէպը Ծիգարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ Խորենացւոյ: Վասն զի գրոյցին Ծիգարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ Έξιδάρης է, զոր հայերէն Աշխադար կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է Տրդատ Ա. ին այսինքն՝ Արտաշէս Բ. ի ըստ Խորենացւոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Ծիգարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ

¹⁶⁶ Histoire 2., p. 448.

¹⁶⁷ Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

¹⁶⁸ ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բազմ. 1877, էջ 276:

ընդգէմ Արտաւազդայ կամ Շիդարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւս, կամ Շիդար ունենալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ գրոյցի առարկայ եղած է եւ կամ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են գրոյցին մէջ, մին Արտաւազդ՝ թերեւ Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ այս է, որ ըստ Եգնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ վիշապազուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահազուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին եւ նոր գրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեւանք ոգիներու եւ փերիներու ազդեցութեան: Խոտորչուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտած է եւ չխօսի եւ կամ այն մտած է եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ի՞նչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացնէին, որ ըսէ, ահաբիւր քրքիւ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացու «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եդին» խօսքը չ'ա՞կնարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիդար յետագայ սերունդներու երեւակայութեան մէջ ձուլուած է արդէն Մասիս լեռան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաբխային ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը Խոտորչոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնազգերու քով:

Շամիրամէն վերջ Շիդար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած երկրորդ պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելակամիկ երեւակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է: Եունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն այն է որ «Շիդարը կենդանւոյն դեւերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց»¹⁶⁹» Հետեւաբար շները ի գուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով: Այս բռնազբօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ

¹⁶⁹Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238:

աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թըռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն հոգեկիր է եղեր, այլ եւ հոգետուր: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առալէզները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնազդերու օր. համար առ հասարակ անծանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազդերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազդերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները դան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազդերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազդերու քով եթէ կայ այս տեսակէտով աչքառու բան մը, այն ալ աւելի մարդուն միտն ուտելով անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու աւելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առալէզներու մասին ըսուածները. «չները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կամ զանոնք ուտելով կամ զանոնք գննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիներին,¹⁷¹» այլ որպէս զի իբրեւ առաջնորդ հոգիներու զանոնք իրենց վերջին հանգըստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երգմանաձեւն ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երգում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը աւելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չոփուր շներից: Նրանք Եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են Եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից»:¹⁷³»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ աւելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի ընկեր տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Առալէզներու դէպքը կը ցուցընէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու

¹⁷⁰Ինչպէս Առլէզները Հոգետուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Արեղեանի (sic) «Տորք Անգեղալ» կ'ընթեռնու «Անգեղատուրք, որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ Հատական Տարգու աստուծոյն:

¹⁷¹Յուշարձան, էջ 237:

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (Հմմտ. Արտաւազդէ, Ամիրան եւն):

Կը վերջացընեմ սոյն Հատուածը Ludwig Bechstein¹⁷⁴ գրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով գրոյցը յառաջ բերելով: Զրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին Մարդուկի շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ նրեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ Հեռու աշխարհներ: Ծամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը Հանդիպի, որ ոչխարներու Հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Շներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր բեր», երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին՝ «Պատառէ»:

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը Հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապանն ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը հարցընելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ Հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հագի՛ւ թէ իր ծծմբալիւր ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատառէ» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ.» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպրդած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեամքէն ներս եւ Հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական նորութիւն է Հին յուշադրամ մը, զոր Աթէնքի համալսարանի Պրոֆ. Գարուլդիս 1913ին Նիկոմեդիայի Վալի Նուսրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին կողմը

¹⁷⁴ շրմ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

ներկայացուած է շնագլուխ մարդկային անձ մը եւ տակը գրուած Γαβριήλ ó ἐνδοξος, Μιχαήλ λαμπαδοῦχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ եւ ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէ՛ք:» Այս գիւտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից եւ եզակի երեւոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ո. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարուիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին կեանքին մէջ շան տեսագծերով ո՛րեւէ դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տեղը եւ բարբարոս ազգէ ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորշորշուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւնն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դեւերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլալ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անուանին:

Գալով Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս հիմնապէս կը փոխուի: Ասոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած միջնորդի դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարւոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին գուգուեցան եւ ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ աւելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ գուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ գուտ հեթանոսական, թէեւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով աւելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարուիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր հերմեսական գաւազանով եւ հռովմէական գինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնուածին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի սատանաները) հակառակ կ'ըլլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք սեւ ամպերու մէջէն, եւ թէ «որոտումը այս կո ուի ձայնն է, փայլակը՝ Գաբրիէլ հրեշտակին

¹⁷⁶Անդ, էջ 5:

¹⁷⁷Աւգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419:

սուրբ, կայծակը՝ անոր հրեղէն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւն իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սադայէլին դէմ կռուած եւ զանիկա իր արբանեակներով դժոխքի անդունդը գահալիծած է:

Թէ երկնային դօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին պաշտպան հոգիներու, մանաւանդ մահուան միջոցին: Ասով արդէն կամըջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնեայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ կամ Միքայէլ ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն Զեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ Հերմեսի կամ շնագլուխ Անուբիսի եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմես փոխանակած է աւելի Միքայէլ, զոր կը նկարեն սովորաբար հռովմէական տարազով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացընող փոքրիկ տղայ մը, զոր մագերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» հրեշտակը Գաբրիէլ է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը հոգին ներկայացնող տղայ մը եւ ո՛ր կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է Գաբրիէլ հեթանոսական Գրօղի հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրօղ տանի՛ դքեզ» անէծքն ալ զայս կ'ակնարկէ: Ալիշանի քով կը կարգանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն է անտաքցելոց, որ ամբաստանեն զմահն, զհրեշտակն, որ Գրօղ ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:¹⁸⁰» Անգամ մը Խոտորընդը մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդին աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցունէր սկսաւ աղաղակել. «ո՛վ Գաբրիէլ հրեշտակ, ա՛յ բաւական է, ա՛ն հոգին, աղջիկս ա՛յ մի՛ չարհաբեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորընդոյ մէջ ա՛յնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արիւնոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մովսէս Բարեբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ի՛նչպէս կը կռուի «Ասլան աղան»¹⁸¹ Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին¹⁸¹ ամէն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի

¹⁷⁸ Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

¹⁷⁹ Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

¹⁸⁰ Հին հատոք Հայոց, էջ 226:

¹⁸¹ Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

ապրին եւ կեանքը վայելեն: Հոգեառ հրեշտակի մասին գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերալիր եւ իմաստնալից: Ամէն առաւօտ Գաբրիէլ կուգայ եւ հոգւոյն կ'ըսէ՝ ե՛լ այգիէդ եւ եկո՛ւր, բայց չ'ուզէր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ մարմինը, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Ջարդարած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեդին զինքն աւելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերձենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաչէն այգիս, չորացաւ զի՛նչ կայր տունկ եւ բոյս, թարչամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակէտով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր Առաջաւորաց պաշտօնէն, որ Յունաց աչքին քար գայթակգութեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարովիի առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիւտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անծանօթ է ո՛րեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վերապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարագի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեացն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղեւ բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռասցին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պաճաճ համարեցան խառնել զպահս զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուեացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգ Ասորւոց եւ Եգիպտացւոց:» Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պաշտօնը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պաշտօնը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացւոց պաշտօնի հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Նինուէի

¹⁸²Կ. Կոստանէանց, Գրիգոր Աղթամարցի եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր աւանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը Զենոբ Գլակ է, որ պահքս յայտնապէս Առաջաւոր կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք անսուաղ իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա եկեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն եւ հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռովմ Սեղբեստրոս հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ Կոստանդիանոս թագաւորն եւ ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք:¹⁸⁴» Զենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհաւոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին ջատագովը եւ պաշտպանը Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Զենոբ Գլակ դժուարաւ թէ 8^{րդ} դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուղանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ընել. եւ այս մեզի պիտի մնար անմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մասնաւորապէս Տրուղանեան ժողով քին 56^{րդ} կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւելի թէ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են եւ պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուի, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանաբերուին: Բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ պահքերը միակերպ պէտք է ըլլան:¹⁸⁶» Արդ թէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի⁶ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^{րդ} դարէն ասորին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են Անաստաս Կեսարիայի (Պաղեստին) եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն, Նիկեփորոս Գալիստոս 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած *Λόγοι στηλιτευτικοί κατά Αρμενίων*, որ հաւանօրէն 12^{րդ} դարու ատենները գրուած է: Վերջնոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւն ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ Արջիբուրի (= Αρτζιβούρι) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ադամայ պատուիրանադանցութեան կամ Նինուեացւոց ապաշխարութեան համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ

¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարէնը երկու անգն ալ 65 զննելով:

¹⁸⁴Զենոբ, էջ 23:

¹⁸⁵Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

¹⁸⁶Hefele, էջ 337-338.

պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն Սարգիս անուամբ մէկուն համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ շուն մ'ունէր, դոր սատանային դրդմամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր: Ասոր Արջիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ սուրհանդակ կամ պատգամաբեր կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը գայլակեր եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ դրկելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծոմ բռնեն, ողբ ընեն եւ սգան, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:¹⁸⁷»

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Շնորհալիէն: Շնորհալուոյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցիին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «Բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդուոցն Հագարու՝ յաշխարհն ռաբրեւանդի, յորդուոցն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի Թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն Սարգիս աստուածորացն այն՝ որ շանն տայր երկիր պագանել:¹⁸⁸»

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արջիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ առաջին, առաջնութիւն ունեցող կամ երախայրիք, առաջնապետուղ, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «առջեւ դրուած» = propositus այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ զլխաւոր, իշխան Թագաւորական արքունիքին մէջ, կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ եւ նախակարապետ:» Անոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կամ իբրեւ հայ առաջին պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կամ իբրեւ Մեծ պահքը կանխող պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ ընդհանուր ալ չէր, ապա թէ ոչ ինչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջաձորեցի, Սամուէլ Կամրջաձորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ Անանիա՝ Նարեկացւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլալ պահքը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գէորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիւրղէն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վէճերն ալ գէթ անուղղակի

¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

¹⁸⁸Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

¹⁸⁹Հմմտ. Զամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Զենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալույ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական աւանդութիւնը շատ հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս պարագային Կամրջածորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է գանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսի՝ հին է եւ թերեւ շատ հին եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակինեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք Յայտնութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահան դիպիցին կամ Քառասնորդք Ծննդեան Տեառն ...զպատարագն մատուցեն եւ զպաշտաւն յաւէտ հրաշիւք տօնախմբեսցեն»:¹⁹⁰ Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ո՛րեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՛վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Զամչեան կը միացընէ Խոսրովի հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացընել Նարեկացւոյ Տօրը Խոսրով եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքի հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Գարուիդիս ինդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կա՛մ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղբսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան անցաւ կա՛մ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կա՛մ Առաջաւոր թէ՛ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ՛ Ս. Սարգսի եւ երկուքին գուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ Առաջաւոր Ս. Սարգսի պահքը: Գարուիդիս աւելի վերջնոյս կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ո՛րեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցընել. ո՛չ ժողովրդական զրոյց մը եւ ո՛չ ալ զբաւոր ազբիւր մը հնար է մատնանիչ ընել, ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ արագահաս, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կոռուանի դեր կատարած են առասպելը թէ՛ յօրինելու եւ թէ՛ անհեթեթ տեսագծերով ճոխացընելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց շաբթուան մէջ

¹⁹⁰ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

¹⁹¹ Անդ, էջ 353:

¹⁹² Անդ, էջ 9:

կատարումը: Երկրորդ՝ Հայ ժողովրդեան պաշտօնի Առաջադր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա դայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պառ» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարեւոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անով աւելի կ'առաւելու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըստած Յոյներն ալ մինչեւ այսօր պաշտ «Ս. Սարգսի պառ» կ'անուանեն: Ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողիկին, Ներսիսի Շնորհալոյ, թերեւս մինչեւ Իսկ Ջենոբ Գլակին, բայց ամէնն ալ լռութեամբ կ'անցնին վրայէն կամ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու համար եւ կամ իրենց միտքը գրաւած էր աւելի պաշտօն ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ եթէ աւելցնենք նաեւ ա՛յն պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս ա՛յն է, ինչ որ է Ս. Գէորգ¹⁹⁴ Յոյներու, Վրացիներու եւ Լատիներու քով. թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն եւ ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած, որով եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք կարծեմ զինքը դիցաբանական տեսակէտով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք հեթանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը Փաւստոս է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս եւ Ս. Թէոդորոս¹⁹⁵ սուրբերու ժողովքէն աշխարհք ղրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ Եկեղեցին հպածող Վաղէս կայսրը սպաննէ: Թէ այս զրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն ղրկողը Ս. Մերկիւրիոս է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող տեսագիծն (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած Հերմէսի եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդողը, այլ եւ աստուածներու չար մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն գործակատարը: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է Արա, ուսկից անբաժին էին Արալեզները: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛ գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան գուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին Հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած զրոյցներէ եւ առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական զրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը աղջիկը փախցուցած է կամ երբ չափահաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու

¹⁹³ Զամչեան, էջ 626:

¹⁹⁴ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. J. B. Aufhäuser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-239.

¹⁹⁵ Սուրբիս մասին տե՛ս Dr. W. Hengstenbergի սքանչելի գործքը. Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus, 1912, էջ 78-106, 241-280.

միջեւ ամուսնական սէր տածելու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ատեն իր օրհնութիւնը կը խնդրեն:¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ»:¹⁹⁷ Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ խոտորշուր. արդ այս սովորութիւնը հեթանոսական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ մը պաշտաման:¹⁹⁸ Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր բնիկ աղգային Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ ո՛րեւէ կերպով աղբրսի մէջ պէտք որ ըլլայ:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան տօնախմբութիւնները միեւնոյն ատենները կ'իյնային կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին Արալեզները Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյնները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անգէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հեբրէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ Հայաստանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ ով որ ճինքերու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբս-ալ-Աթիրէն պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ ճին կին մը, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին մայրը: Զինքերու թագաւորը պիտի ողբացուէր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ թագաւորը մեռած է»¹⁹⁹ ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճինքերու թագաւորը կը համարուէր Ադոնիս-Թամուզ եւ ասոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը Շամիրամ-Իշտար: Արդ նեոեալ չէ՞ ուրեմն հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձնել Արայի վրայ, որ Հայաստանի Ադոնիսն է եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք ճինքերու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ ի՛նչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ

¹⁹⁶Աղգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

¹⁹⁷Աղգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

¹⁹⁸Ամէն տարի Թամուզի եւ Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Meserschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նաեւ Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

²⁰⁰Ս. Սարգսի Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս

կազմուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական գրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ գրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաղիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր Սարգիս անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինքզինք մինչեւ անգամ «Հոգին Սուրբ», «Լուսաւոր աստղ» եւ խոստացուած «Մխիթարիչը» կ'անուանէր:²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաղիկեանները՝ իր մահուընէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ Կիւսոյսիներէն եւ Աստաղներ անուանուել, արդ Կիւսոյսի կը նշանակէ շնորշական: Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաղիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օձնեցիի Պաղիկեաններու շատ մօտ Կատուապաշտներու աղանդ մ'եւս կը յիշէ, որոնք «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յայնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ» որք (այսինքն՝ Հիւսիսայինք, անդ էջ 36) զձի եւ շուն ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս:²⁰² Կատուապաշտութեան հիմը պարս կական մանիքէական է, որ բարւոյ եւ չարի՝ երկու գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ շունը:

Դիցաբանական շունը եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբանչէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակւում են նաեւ կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր»:²⁰³ Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրութեան մէջ: Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը հանդիպինք «չընդունողն» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «չընդունողն»²⁰⁴ հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկեւորցւոյն, իսկ Հ. Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «չնկնծիթ» բառը, կ'ընթեռնու «չընդունողն» իբր հոմանիշ «չնկնծիթ»ի. արդ երկուքն ալ կը նշանակեն շնաքիթ կամ շնաղէմ: Դիցաբանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի յաւելուած են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին *συνλη* հանրածանօթ Սկիւլլան է, որ Ողիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ Արմենիոս անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի կնոջ դէմքով, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին շնախառն

այս մասին Աւգերեան Վարք որբոց, Վենետիկ: Յուլարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բուանդիսար:

²⁰¹ K. Ter-Mkrtschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

²⁰² Յովհան Օձնեցի Ընդդէմ Պաղիկեանց, Վենետիկ 1833, էջ 37:

²⁰³ Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

²⁰⁴ Հին Հաւատք, էջ 69-61:

²⁰⁵ Ազգ. Մատեն., Դէ, էջ 89:

եւ վիշապախառն հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեբ. Պաւղ. Ա. 602) նոյն բառը վիշապոտունք կը թարգմանէ «որ գվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ գայլսն նոյնպիսիս վիշապոտունս եւ զոր սկիւղսն (= σκυλλη) անուանեն, որ թարգմանի ապուռք, որպէս եւ Հայք ծովացուլս իմն եւ վիշապս համբաւեն:» Վերջին հատուածը ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկեբերանի հայ թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլային քով «չնռունգ» եւ «չնկնճիթ» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիշ կ'ուզէ ընել հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միանայ Նոր-Բայազիտի առասպելին հետ:

2 Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եի Համեմատութիւններ

2.1 Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ Հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն Հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական գրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս գուտ ազգային Հողին վրայ Հաւատարիմ մնալով միշտ Համեմատական քննութեան, որուն գերազոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու Հիմնական ազդակները ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով առ Հասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի Հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին այս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կամ միջավայրէն, որ առասպելագոյնութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է Համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ փոխառութիւնը. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեւառ ըսուածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու Հողին է: Անո՛վ կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անո՛վ ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրեւառին անդրանիկ ծնունդն է փոփոխութիւնը դէպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ դէպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանոնի գերակշռութիւնը կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկի՛ց է որ Հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթազնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը դէթ

չափով մը չտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիչ ընել: Այս պահանջքին կարծեմ ըստ բաւականի դո՛ւհացում տուի նախընթաց յօդուածներու մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ ամբողջութիւն թերեւս Արայի հետ ո՛ր եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ ամբողջութիւն, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս աւելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ Թամուզի առասպելն է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ սումերական է: Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, զոր Փր. Դելիչ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր որդի կենաց, զաւակ եւ կամ աստուածներու որդի, որ միշտ պատանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմեռնի²⁰⁷ եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուզի կը նշանակէ պարզապէս՝ «հարազատ տղայ»: Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտէզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն պակը դաշտի վրայ տակաւին ծաղիկ չէ բուսցուցած»:²⁰⁹ Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու եւ ողբերու»²¹⁰ նկատմամբ: Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար Եզեկիէլ²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջեւ կ'ինքնընկերուի «ողբային զԹամուզ»: Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնէ՞ք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստղիկը կը պաշտեն»:²¹² Ողբի ժամանակ տխուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անոր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բաբելական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի էա աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամէնաւերտ աղերսի մէջ կը գրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր զիցաբանական դէմքը մեղի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշդար է (նորազոյն աղբիւրներու մէջ Շամիրամ, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան զիցաբանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ նորազոյն աղբիւրներու նայելով՝

²⁰⁶Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

²¹⁰Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²¹¹Եզեկ. 8, 14:

²¹²Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

վարագէ գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր հակառակորդէն սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշդար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիւցազնին սէրը կ'ուզէ վաստակել: Բայց Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ո՞րը միշտ սիրեցիր, հովիւներէդ որո՞ւն բախտը միշտ լաւ գնաց. օ՛ն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ի՛նչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ ի՞մ սէրս կ'ուզես վաստակել, գի՞ս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ Իշդարէ, ինչպէս աւանդական հայ Արան դինքը սիրող Շամիրամէն: Երգի մը մէջ կ'ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ փառուած է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը համարի.²¹⁶ նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce,²¹⁷ Jastroff,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմմեռն եւ Բաուդիտին ասոր հակառակ նոյնը աւելի «աշխարհայե» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասորբաբելական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստավայրը. եւ այս պարագային լերան մէջ փակուել կրնայ միայն մեռնիլ եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, անոր յարութիւն տալ: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բաբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ Իշդար է ողբացողը եւ ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Յիմմեռնի նոր գտած բաբելական արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ Բել-Մարդուկ է, որ լերան ետեւ կը փակուի, իր Բելդիս (= Իշդար) կնոջմէ կ'ողբացուի, որ մինչեւ իսկ սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած

²¹⁴H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.

²¹⁵Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 228.

²¹⁶Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 230, Baudissin, անդ.:

²²¹Հմմտ. ՀԱ:

չէ,²²² ի բաց առնլով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացնեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ Հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ անոր անուամբ կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ չքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իբրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած:²²⁴»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաեւ Խառանի մէջ, ուր անոր յիշատակը ապահով Քրիստոսէ ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անշնջելի մնացած էր: Այս մասին Համեմատաբար աւելի նոր բաւական Հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մեղքիտներու պատրիարքը Եւտիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու եւ Արեւելքի Թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի Հետ կը նոյնացնէ, Թագուհի մը կար Խառանի²²⁶ (= 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴) անուամբ, որ Սին քահանային կիներն էր եւ Հիմնադիրը Մծբինի եւ Եդեսիայի. ասիկա Խառանի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռք մը, զոր Սին անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ Բաւլշամին Իրագի (= Միշագետք) Թագաւորը Մուսուլի Թագաւորին Թամուզայի Բելթին²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին Հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ Հատուածը Հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի Համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անաղերսի մէջ դրուելով: Հոս ասորա-բաբելական ձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին պատմականի կը վերածուէին ազդի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը Հիմնարկութեան եւ բախտին Հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր Խառանիդ, այսինքն՝ Իշդար կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղղակի կերպով կը Հաստատուի նաեւ ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն Խառանի մէջ Հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները դայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-Խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասուրներարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ Խառանի մէջ կը բնակի:²²⁸» Բել-Շամին փիւնիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է, որ Հատուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի Թամուզ Թագաւորին Բելթին (= Բելիդ, Βηλτις) կնոջ կը սիրահարուի: Այս սիրահարութեան Հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ Թամուզի սպանումը, որուն մասին սակայն

²²²Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³Migne, SG 13, Sp. 800.

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

²²⁵Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171-172.

²²⁶Բնագիրը Խալաբար, դրի ըստ Բաուդիսիի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

²²⁷Բնագրին մէջ երկու անուաններն ալ գրուած են 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 եւ 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴, զորոնք Բաուդիսիին շատ իրաւամբ կ'ուզէ 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 = 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 եւ 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴:

²²⁸Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

բնագիրը կը լուէ:

Նոյն գրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն գրուած ասորական Գանձարանը,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին Թամուզի տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բէլ-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ փախաւ անկից (այսինքն՝ Բէլ-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռեգուլի 50^{րդ} տարին Նեբրովդ դահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, Խառանիդի Սին անունով լեւան քահանային կնոջ պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, դերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ Էն-Նետիմի Ֆիհրիսդի մէջ, որ դժբախտաբար չատ մուլ է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր չար ոգի, Բել լուրջ ծերունին, Փոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտիւր՝ ընտրեալ ծերունին, Հոդմոյ թեւերով դիցուհին Սառահ՝ Փոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամուլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական Հիթան (Չուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ) մայրն է, որ 6 դեւ ունէր, որոնց հետ ծովու եզերքը պատելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի տիրուհին, որ Թամուրա (կարգա՝ Թամուզա) ընդունեցաւ? Արու, Տէրն է, իսկ Բալթի՝ դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրուհւոյն կը հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգելուած էր եւ կը գործածուէին զոհի, բայց յղի կիները չէին զոհեր եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:²³⁰» Էն-Նետիմ հոս երկու դիցուհի կը զանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրուհին (= 𐤈𐤊𐤍) անուամբ կ'որակէ: Բառագիտին համաձայն Թել Խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաեւ Սին:²³¹ Բելթի դիցուհւոյն հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մոգական երգմանակէ մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի.²³² ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը նկատուի ոչխարներու եւ այծերու հիւանդութեան:²³³ Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարալոյծը Արու անունն է, զոր Բառագիտին ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ տակաւին ոչ ոք լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման մը գալու համար: Ջեմ դիտեր թէ կարելի է արդեօք զայն համեմատութեան դնել Արուրու՝ Իշդարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ չըլլալու՝ լեզուական կռուան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական: Հաւանօրէն ասորա-բաբելական Այրու²³⁵ (Airu կամ Yjaru) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ) հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել Հարու (= Ha-ru) անուան մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար կը

²²⁹Հրտ. Bezold, Թրգմ. էջ 37:

²³⁰Chwolson, Sabier 2., S. 40.

²³¹ZDMG. 1912, S. 186.

²³²Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

²³³Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ZDMG. անդ 182.

²³⁵Winkler 2., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig 1901, S. 385.

գործածուէր,²³⁶ իսկ Պտղոմեան շրջանին ամբողջ Ասորիքի անունն էր:²³⁷ Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը կախում ունի անդրադոյն ուրիշ փաստերէ, գորոնք դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր Արայ անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային, նկատելով Արայի համապատասխան Թամուզին միեւնոյն Բելթիին հետ յիշատակութիւնը: Եթէ մինչեւ անգամ ԵԵՂ = Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով ԵԵՂին սեմական բերնի մէջ ԵԵՂի փոխուելը անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ. Արան եւս Խառանի պանթէոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ շամ կերպարանքով մտար պալատը, հագիւ թէ զքեզ տեսան զինուորները, զէնքերը իրենց ձեռքէն ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով այնչափ արիւնհոռւ է, կատաղի եւ չար, որ դժուար է ո՛ր եւ է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին Ադոնիս, որ յունական ձեւն (Αδωνις) է փիւնիկեան եւ եբրայական յԴՆ = Ադոն անուան եւ կը նշանակէ Տէր: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բապաթ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն յԴՆ = Ադոնի (= Տէր իմ) ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փիւնիկեան աղբիւրներու անծանօթ է բոլորովին, զայն կը գործածեն եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս յԴՄՆՂ յԴՂ = Տեառն էսմունի, ԲԴԴԴՂ յԴՂ = Տեառն իւրոյ Մեքարտի: Մարդու անուն են յԴՄՆՂԴՆ = Ադոնէսմունն այսինքն՝ Տէր է էսմունն կամ յԴԿԿԴՆ = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բապ.²³⁹ Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա» անուամբ, որ ապահով խնդրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր Բիբլոս, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն²⁴¹ զայն անուանելով *ἱερὰ ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος*՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի էր իբրեւ Բապաթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Աթէնք եւ Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապոլոդորոս²⁴² է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ

²³⁶M. Max Müller, *Asien und Europa*, Leipzig 1893, S. 144 ff.

²³⁷Անդ S. 150.

²³⁸Gressmann, անդ. 71-72.

²³⁹Baudissin, *Adonis*, S. 66.

²⁴⁰Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

²⁴²Apolod. 3, 14, 3.

դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապոդոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Ջմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, գայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենւոյ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, գայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի աշխարհք դրկել եւ ասով կուի կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ: Զեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ վարագէ մը կը սպաննուի: Ըստ Հիւպինոսի²⁴³ Ջմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով գայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազ Ադոնիսի դէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արէս է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արէս է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոդոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան տեղը կը համարուին Լիբանանի լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղբրական վախճանը առիթ առնլով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարազի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենւոյ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդէսները որոնց հաստատութիւնը Ափրոդիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ՛ Աթէնքի եւ թէ՛ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմեանց շրջանին նաեւ Ադեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր.

²⁴³Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. Հմմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

²⁴⁷De dea Syria, 8.

Համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացնէին մեռելի մը կերպարանքով, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղբրամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը Հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս յարուցիւն առած է: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին Հանդիսութիւն մը չկար:²⁴⁸ Նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ ո՛ր ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը դնեն զարնան սկիզբները, իսկ երկրորդը՝ աշնան. Բաուզիսին ասոր Հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն Հակառակը ստուգապէս կարելի չէ եզրակացնել, ժամանակը կը միտի դնելու աւելի ամառը Յունիս-Յուլիս ամիսներու միջոցին:²⁵⁰ Ըստ իրեն Ադոնիս զարնան բուսականութիւնը կը ներկայացնէ, որ ամառը կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել Բաուզիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս զարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ Հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լազարանոս²⁵² չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան յոյն եւ անոնց Հետեւութեամբ նաեւ Հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպելը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս, որ աւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, գերծ չէ բոլորովին յունական ազդեցութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Զայս կարծես կ'ուզէ հաստատել նաեւ Որոգինէս եւ Հաւանօրէն նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուզիսին ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացնողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամի նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ Ասորի Թէոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա Թամուզ, որ Փիւնիկէի Կուտար թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողլով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գեբաղ անունով

²⁴⁸Lagrange, Religiones sémitiques, p. 303. Baudissin, Adonis, S. 133.

²⁴⁹Greve, De Adonide, S. 45. Kammel, Heracleotica, S. 19. Roscher, Adonis, 1., 70-74.

²⁵⁰Անդ, 124:

²⁵¹Անդ, S. 169.

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

փիլենիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ զրգուռած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գեբադի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա՝ Բալթի): Հայրը Հերակլէս, մայրը Առնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ Եսթրա (= Իշդար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը գիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամուսնան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարելոր է նաեւ գիտնալ, որ Փիլենիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր Էսմուն (= յՄՍՆ) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք առաջին անգամ Ասորդանի Տիւրոսի Բաաղ Թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն թագաւորը Բողաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի իմ աստուծոյս Էսմունի համար (յՄՍՆ՝ յՆՆ)»:²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Էսմուն եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... ԴՄ յՄՍՆ՝ յՆՆ, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմունի Մելք...» արձանագրութեան մնացած մասը կ'որսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմունադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասդին անդին ցիր եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամէնէն կարելորդ յառաջ բերելով, որ է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմունի էութիւնը: Դամասկոս Բերիւտոսի Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիլենիկեցիներու Սադիւկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմուն, զոր աստուածներու մայրը Աստրոնէ տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դիցուհիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիլենիկեցիներէն Էսմունոս կ'անուանուի:»

Սարգիսիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιωε Μερρη եւ յՄՆ՝ յՆՆ յՄՍՆ՝ = Լատոն Լեսմուն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմունի Մերէի: Իսկ Ասդարտի Էսմունի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին

²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

²⁵⁵Baudissin, անդ., 212.

²⁵⁶CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

ամէնէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեղոսի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էսմունի ներքինացումը աստիսեան է իր նկարագրովը եւ արդէն Դամասկիոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիւբեղեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Դիւսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտըն ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն կարծիքն են թէ Էսմուն անունը նաեւ Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորեւս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմունի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմուն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի՝ հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգելու արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմուն ոչ միայն ինքը յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն կու տայ, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախաբար վերադիր էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան Էսմուն անունով աստուածութիւն մ'եւս կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ Մելքարտ, որ մասնաւորապէս Տիւրոսի յարութեան աստուածն էր եւ տօնը կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեւառ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղուտարքոս՝ բայց աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ

²⁵⁸Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰Անդ, S. 345-347.

²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

Գեղեցիկը Ոսիրիսի եւ անոր կինը Ասանեթ Իսիսի հետ կը նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Դիոգոր է. Ոսիրիս յունական ձեւն է եգիպտ. Ուսիրի անուան, ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնականն է Ուսիդ. երկուքն ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ եւ թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ գիտութեան զարգացման ամէն դիւրութիւն ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն գինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծանդականը գտնել, զոր ձուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ իրեն կ'օգնէր չուսն մը, այսինքն՝ Անուբիս, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն հետ մանուկան աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդել: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պոլուտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դազադին մասին կը պատմէ. այս դազադը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամբեւեւոյ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած եւ Բիւբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր Բիւբլոսի Իսիսը Բապտիս է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դազադը, այսինքն՝ դազադ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց Եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի պտղոմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղոմեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհաբօրէն եւ ռազմադիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողման

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Agypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, մտնիս. նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

²⁶⁴Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr», AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ., S. 174.

Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արգաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասորաբաբելական սեպագրութեամբ եւ մեծ մասով նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգիրն դանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար ամէնէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովփիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովփիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ Նինուէի Իշդար դիցուհին իրեն առաքէ զինքը առողջացնելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցնելով որ խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուհին այն երկիրը դացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թող զինքը պատուէ՝ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձնէ՝ եւ ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընձեռեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհուն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Զարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ Գեբաղիոնի:²⁶⁶

Ոսիրիսի դադաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պոլուտարքոս կը յիշէ իր հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ փոքրասիական է: Փոքրասիական է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին Ատտիսի առասպելին հետ:

Ատտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոխակական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր Պեսինոս քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի²⁶⁸ Զեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագգիստիս անունով երկսեռ էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բռնուի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ագգիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ, բայց նոխազէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագգիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը զրկեն, հոն տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ագգիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ագգիստիս շատ կը տխրի եւ Զեւսին կ'աղաչէ որ Ատտիս կենդանացնէ, բայց յանձն չառնուր Զեւս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագգիստիս հոս կը համապատասխանէ Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ

²⁶⁵ Kuntz, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

²⁶⁶ W. M. Müller, Asien, S. 313-314.

²⁶⁷ Անդ, S. 175.

²⁶⁸ Paus. 7, 17, 9.

նաեւ Ագգիստիս անունով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ կ'երեւայ Առնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է: Փոփոխաբանութիւնը սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնոբիոս,²⁷⁰ Ագգոս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Զեւս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Զեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագգիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի գինքը գենովցընելու միջոցին առնականէն կը զրկեն: Արիւնէն կը բուսնի նոնենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Ատտիս: Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը գինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձնէ: Երբ Ագգիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսիսոսի թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուէին, Ագգիստիս նախանձէն եւ բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղեւնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անդամատելէն վերջը՝ կը մեռնի: Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղեւնոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են: Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւնոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը: Տարբերակ մըն ալ Ուիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնու եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ գինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ աստեղախոյրը գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը Կալլոսը,²⁷² որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, եւ վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս Զեւսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ վարագի մը միջոցաւ կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարագի սպաննել կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին մէկ ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիոգոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³ Կիւբեղէ Փոփոխաբանութիւնը եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ

²⁶⁹ Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰ Adv. nat. 5, 5, 7.

²⁷¹ Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷² Paus. 7, 17, 5.

²⁷³ 3, 58, 59.

եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ գինքը տեսողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը գինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբեղէ Ատտիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արձակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Ո՛հ Պաւսանիաս, ո՛չ Առնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիոգոր Ատտիսի յարութեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին Փոիւզիացիները, կասկած չի վերցընէր: Ֆիրմիկոս²⁷⁴ յայտնապէս կը հաստատէ Փոիւզիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղտարքոս ալ կ'ըսէ. Փոիւզիացիները Ատտիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անողովակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները. այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին գեներթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կամ մարդու կերպարանքով²⁷⁸ եւ կամ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդէսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափորաբար Կիւբեղէի մեհեանը կը տարուէր.²⁸⁰ ուր կը սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί, քրմապետներն եւ Արքիպալլոսը, որ միշտ Ատէս (Αττης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փոիւզիա սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք գիրենք կը ներքինացընէին:

Կղաւղիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղեայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

Հռովմայ ամենանշանաւոր Հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) Հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղեւնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար, թափօրաբար Պալատին մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ պտուղ, ընդեղէն եւ արմտիք ուտելը արգիւրուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած է այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի լեզուաւ քանի մը բառեր մըմնջելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիւած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մէջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասան Հիւսէին, Հասան Հիւսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմազէտ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած Հռովմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահիտ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամէնուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Եփի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չնկերելով՝ կրօնականօրէն Փոխգիրայէն ո՛րեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փոխգիրայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է ուղղակի Ասորիքէն, ուր կը գտնուէր Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհեանովը, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուհւոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն ներքին աղբսն է, որ կայ Փոլիգիայի մայրդիցուհւոյն եւ «Ասորական դիցուհւոյ» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհւոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձողման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ *Ατάργαις* կամ *Ατάργατις* բայց աւելի սովորականն է *Ατάργαις*,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի *Atargatis* Էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «Իշթարի»ի, որ կը նշանակէ «Տիկին», իսկ *γαις* (*γαις*) Ատտիսի:²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «Տիկին Ատտիսի»: Նեոլեքէ եւ Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լազարոս²⁸⁶ ասորական իՆՊ աստուածը փոխաբանական Ատտիսի հետ նոյնացընելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն *Ατάρ-Ατς* անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող շին առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'աւրէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հռչակելով:²⁸⁷ Ցաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեանսեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ իՆՊՅՆՊ կամ ՊՆՊՅՆՊ ձեւով (= Աթար-Ադէ):²⁸⁸ Իսկ Ադէ մնացած է աւելի նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝ *ՌՆՊՆ*, *ՊՆՊՆ* = երջանկութիւն Ադէի. *ՉՊՅՆՊ* = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. *ՊՆՊՆ* = Ադէ կու տայ: Լազարոս հոս բացի Ատտիս անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիւբական Սագէադէս, Միւատտէս եւ Ալիւատտէս անունները:

Ինծի համար անձնապէս ստոյգ է այլ եւս թէ *Ατάργαις* չ'ը դիցուհւոյն անուան մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարացընէր, այլ եւ զմեզ քայլ մ'եւս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ նաեւ Հայոց պատմութեան համար: Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.

²⁸³Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴Plin. n. h. 5, 81.

²⁸⁵Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ, 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

²⁸⁶Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ, Ed. Meyer, անդ, հմտ. Vogué, Palm. 143.

²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդեկագերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդեկագերմանական տարրը լեզուագիտորէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդախօսորէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազգեցութեան շնորհիւ: Հատերը Ենսէնի հետ հնդեկ գերմանական նախահայերը անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hati ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց Երբայական Hettին Եօթնասնից Թարգմանիչներու կողմանէ *Xetṭāiōs* չըջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ Հայ Քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ Ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու *Ἀττις* աստուծոյն եւ Hatti ազգանունան, ինչպէս նաեւ ասորական ՈՒՄԻ Hattի հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ եբր. Ուն յոյն. *Χι*. չըջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «3^{րդ} դարուն եբր. Ու յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեցընել թէ Եբրայեցիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն թաւ հազագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յետագայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թաւի վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիրեան Աթար-Ատէ անուան հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուհւոյն անուան վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ասորիները Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Hattի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին *Η*ի համապատասխան տառ մը յարմարցընել: *Ἀτάργατις* չի այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսեքիոսի *Ἀτὰρ γὰρ ἡ δέλερ*,²⁹² որուն վերջավանկին մէջ ճին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է *Δερκετῶ* անունը, որ *Ἀτάργατις* համառօտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամականն է Թար-Ատա = ՈՒՄՂՈ: Յոյներուն միեւնոյն *Η* = չով, չով եւ չով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ «Յոյները տեղական *ch* ձայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաեւ չով, ինչպէս *Χιλακ* (*Chilakku*) = ասուր. *Chilakku*, արամ. *Hélek*:» Եւ թէ *Χατάρες* կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս *Λυκάρες* ասուրական «Լուկկի»ի:²⁹³ Ասոնց վրայ աւելցընենք նաեւ *Ἀττίου ἄρκον*, որ երբեմն գրուած է նաեւ *καττίου ἄρκον*:²⁹⁴ Հին ատեն այսպէս կը կոչուէր Կորիսքայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան Punta d'Aleiolի: Հմմտ. նաեւ հայկ. Հարք գաւառը, որուն յուն. ձեւն է *Χάρκα*.

²⁹⁰Անդ, S. 9:

²⁹¹ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

²⁹²Smith, անդ, 31.

²⁹³Անդ, S. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, Zeitschrift für Assyriologie, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը գիտական հիմ ունի: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընձեռէ մեզի հատերէն «առնումի» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուտի, առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնով -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականաբար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր կ'ընեմ, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացընենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական ո՛րեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարեւմտեան Բերինոսի մը գոյութիւնը պոնտական Հերակղեայի մէջ, Պղատոնի Էրոս Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փռիւգիայի Սաբազիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետեւաբար Հայկայ եւ Հատի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետեւիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բագմովչաի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բաբելական Բէլ՝ գերագոյն էակը թէ՛ ծագումով եւ թէ՛ նկարագրով նոյն է փրկչական-արամական Բապին հետ, եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բապ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները ամէնն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամէնն ալ տարբեր անուններով: Իշարա՝ որ առ հասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաբացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թէեւ ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լուեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ գծուարութիւններու կապուած չէ: Գլխաւոր գծուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշգրտած չեն. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար գծուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու փորձաբար կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ զայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս գծուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք

²⁹⁵Բագմ. 1908, էջ 409:

չունին: Այսօր զոհացուցիչ կերպով պարզուսած է արդէն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ, այսինքն՝ ինչ որ Պղոտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կէտերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին իսկ Ադոնիսի առասպելին: Էսմոնի նկատմամբ դժուարութիւնը ամենանուազ է: Էսմոն եւ Ադոնիս Փիւնիկէի միեւնոյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն էին: Հետեւաբար երկուքին տարբերութիւնները աւելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են: Ամէնէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ինչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ադոնիսի միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաքննութեան մէջ եւ դժբախտաբար տակաւին թեր ու դէմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան առնուով նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ եւ նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կ'ամ ուղղակի կ'ամ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեռցուի: Սակայն դիցուհին այն միեւնոյն սէրէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացնել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առասպելներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձեւն է, դիցուհին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուհւոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն աւելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թէ՛ ինքնին իսկ դիցուհիէն եւ թէ՛ ժողովրդենէ եւ այն սրնգի ընկերակցութեամբ, որ ապահով հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ զինքը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին երկսեռ Ագտիստիսի անդամատութենէ հոսած արիւնէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս նաեւ Արայի տօնը կը տօնուէր զարնան միջոցին, Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի առասպելին մէջ յարուցիւնը մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից ծագած սուգն ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով բնութեան մեռելութեան հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին կանանչութիւնը գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ

չեղտուածը բնութեան մեղեկութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արեւուն իր ձմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասորա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսաւորող եւ կենդանացընող արեւուն կաշկանդման շրջանն է:

Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան գանազան պարագաներուն մէջ նկատենք: Սեթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի դագաղով մը, զոր ծովու պիւքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցնէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող նաւու մը մէջ կը հանգչի:²⁹⁶ Ադոնիս ալ սնտուկի մը մէջ դրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷ ուր ամենազեղեցիկ կերպով պատանեակ մը ներկայացուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած պատանեակը կը միտին աւելի Անդոնիսի հետ նոյնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ ետրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը փոքրասիական են:

Ինչ որ Պղոտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Ոսիրիսի դագաղին եւ անոր հետ կապ ունեցող ծառաբունին նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս հոս իր առասպելով ձուլուած է Ադոնիսի հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգած դագաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ ծառի գաղափարը առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ ծառերու աստուած կը համարուի: Դեռ մինչեւ այսօր Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ճիններու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ եւ Ատտիսի եւ անոր մերձակա ասորապելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նունենւոյ մը պտղէն եւ կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուհւոյն տաճարը, անկէ վերջը հանդիսաբար կ'այրէին: Այս այրելու տոմարութիւնը կար նաեւ ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի գարնան տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, գանազան պաճուճանքներով զարդարելէն վերջ՝ մեհանին բակը կը դնէին եւ հոն ծառերը շրջապատող խուռն բազմութեան առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսոնի մէջ ալ կը պաշտուէր սրածայր խոյրով աստուած մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները զայն կ'անուանէին

²⁹⁶ Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

²⁹⁷ Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

²⁹⁸ De Iside et de Osiride 15, 16.

²⁹⁹ De Syria dea, « 49.

Հերակղէս, զոր նորագոյն պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի հետ կը նոյնացընեն: Արդ՝ դարնանամտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի մէջ:

Փայտակոյտի վրայ այրիւր յարուածնան չէր. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ինչ պարզ եւ ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարուածին կ'առնու ճիշտ այն ատեն, երբ իր մերձաւորնէն ըր զինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ'ուզէին: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու սովորութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անշնչելի մնացած է հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ սօսին, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացւոյ Անուշաւան Արայի թողը, որ երբեմն Սօսեռուէր ալ կ'անուանուի. Ունինք նաեւ «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրու պսակեալ թաւ սոտովք սօսեանց, կամ սօսափմամբ թագուցեալ:» «Սօսինաթագ»-ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախագգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ եղեւնագգի եւ նոճագգի ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτυς*, երբեմն ալ *κωνίαριστος* հետ, որոնք երկուքն ալ Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոտորջրոյ մէջ նուիրական ծառ կը համարուի գին կամ գիհին, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման աւելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ ցրդի կ'անուանուի: Իմ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր Ս. Գէորգայ, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գէորգայ քանի մ'անգամ մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու գրոյցը, կ'ըսէ Բառտիսին,³⁰¹ անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարուածին կ'առնու:» Թէնւ Ս. Գէորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բառտիսինի ակնարկած գրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գէորգ այս տեսակետով մեծ մշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Սրբոյն Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիւզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ Վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գէորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազգի քով կայ: Վրացիները այս կէտին մէջ այնչափ ծայրայեղութեան գացած են, որ տեղացի գիտնական մը³⁰² կը համարձակի մինչեւ իսկ յայտարարելու թէ

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. Տաշեան, Ուսումն հայերէն լեզուի, էջ 102-108:

³⁰¹Baudissin, Adonis, էջ 115:

³⁰²Prof. J. Javakhishvili, Հմմտ. The Quest, Vol. 3. 1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ'ըսէ թէ Ս Գէորգ հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (*καταχος*) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը

Վրաստանի որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գէորգ Աստուծոմէ եւ Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս կը համարուի աւելի չար Դեմիոլըզ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կռուի կ'ելլէ Ս. Գէորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ Ամիրանի գրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեռնող եւ յարութիւն առնող հերոս մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակէտով անո՛վ աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

Շատ աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոզը կամ վարազը, որ ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարազը եւ հաւանօրէն ասկի՛ց է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով Հեզիրան, այսինքն՝ վարազ կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միոյն համաձայն հերոսը կորսուած է պարզապէս եւ կամ Ափրոդիտէն սանդարամետի դիցուհւոյն յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզեր ետ դարձնել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարազի կատաղութեան գոհ կը համարի: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու քով. Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս Սելենէի եւ Դիոնիսիոսի կը զոհուէր. եւ որովհետեւ Սելենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարազը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ սեռօրէն, մերթ աստղադիւստօրէն եւ մերթ աշխարհախօսօրէն (kosmisch, լոյս եւ խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի: Սեռային անսակէտը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ նախնաբար աւելի իբրեւ համընթաց երեւոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ:

սնուցուէր եւ յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչեւ այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գէորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս խառօքա ըստած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Աղուանից աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացխուրի ըստած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3 մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւն կ'երթան եւ այրերը ետեւն. եւ ամէն մէկը կ'զինուի վրայ ունի «չանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնքն ալ Ս. Գէորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ արեւմտեան ճիշտ դրան առջեւ գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը կը վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն եւ ահա մէջտեղ կ'ելլէ սպիտակազգեստ աղջիկ մը, որ Ս. Գէորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ: Յետոյ դառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընելու. քահանան իւրաքանչիւր դառնուկին ճակտին վրայ քիչ մը բուրդ կ'այրէ ըսելով. ո՛վ Ս. Գէորգ, ընդունէ ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը շրջապատեն եւ կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար: Քահանան «չանահ» վզերնէն կը հանէ եւ իւրաքանչիւր ոք սպիտակ զգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցւոյ շուրջը կ'եցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաեւ O. G. v. Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasica, ed. A. Ditt, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft. 1913, էջ 299. Ս. Գէորգայ տօնին մատաղ ընելու սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջուր:

³⁰³Հերոդ. 1, 2., 47:

Երեք տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մաքրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փիւնիկեցիներու քով Աստղիկ (Venus) դիցուհին — այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը Պրոսերպինա կը կոչուի — իբր սգացող դիցուհի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճնան — այն ատեն, կ'ըսեն, դիցուհին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ դիցուհիէն յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուհին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ թէ Ադոնիս վարազէ մը սպաննուած է, եւ այս անասնով ձմեռը կ'ուզեն ներկայացընել:³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. ասուրա-բարեւական ըմբռնումով թերեւս աւելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարազէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարազ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը կը ծագի Յունիս-Յուլիս ամիսներուն, որ միջոցին մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը հերոսը վարազէ մը կը սպաննուի, որ Զեւսէն գրգռուած է եղեր: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուզեցին առնուլ: Սակայն Հեպլինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են եւ ամէնուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպլինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եդուարդ Մայեր իր «Հին ազգերու պատմութեան»³⁰⁷ մէջ: Բառատիսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզնի ուտելը արգելուած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպլինգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը նաեւ Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարեւոր է. ո՛ւր որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզնի ուտելը արգելուած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փոնդիայի,

³⁰⁴ Macrobius Sat. 1. 21.

³⁰⁵ Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶ Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

³⁰⁷ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

³⁰⁸ Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹ Սիոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդգէմ Աճառեանի կը ցուցնէ թէ «ատիսի» բառը

Լիւտիայի եւ ասորական Հիերապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը հական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ Քիզիզապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կամ անով հերոսը մայր դիցուհւոյն հետապնդումներէն ազատել կամ դիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի առիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հիերապոլսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուէր Կոմբաբոսի, որ բանակին եւ Աթարգատիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր: Կոմբաբոս առիթը մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը կը ներքինացընէ:³¹⁰ Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ Կոմբաբոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ ասիկա նուիրական բան մը կը համարին: Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբաբոս ասոր համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբաբոս, այլ եւ նոր աւարտած մեհեանին մէջ անոր արձանը կը կանգնէ: Կոմբաբոս Գիւլգամեշի դիւցապներգութեան խումբաբայի կամ Հոմբաբայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:³¹¹ Տարակոյս չունիմ, որ ան նոյն է Ատտիսի հետ եւ երբեմն կը գրուի նաեւ *Kyβηδος* իբր արական ձեւը *Kyβήθε* ի կամ Կիւբեդէի:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՞վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբիի Օրինագրքէն³¹² յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելոնացիներու քով կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրազոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ տակաւ այլեւս հատական հռչակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով. դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ կը միտին այսօր

գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Ատիս եւ «Էլով» բառերու: Հոն Յովհ. Սարգսաւի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը ըստած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մատին. «Ամաքեմ ասել խորհրդատուն կատարեն եւ գԱտտինի:

³¹⁰ Հմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի մատին կ'ըսուի. «per sectum dedecus ab impudicae tutus amplexu deae.»

³¹¹ Այս մասին տե՛ս Pauly 11, էջ 1135:

³¹² Հրտ. Winckler, 1904, էջ 10, « 8:

Հաստատելու թէ մեռնող, սգացողը եւ յարութիւն առնող աստուծոյ պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարութիւն առնուլ տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու եւ ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ նկարագրով երեւան դալ: Հոս հարցը յատկապէս դիցաբանական այնպիսի՝ խմբի մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ երեւոյթներով եւ տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչեւ հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազգեցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան յառաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը, որ սովորաբար երկու առիւծներով կառքի մը կրայ նստած կը ներկայացուի եւ այս տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու հին դրամները Հոս ալ հարցին աւելի փոքրասիական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուհին կը քանդակեն միշտ կամ առիւծներու վրայ կամ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը առիւծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ:³¹³ Ողիմ պիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտամիսի (= Կիւբեղէ), որ թեւաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ: Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած:³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ այծ (Համտ. Թամուզի այծերը!): Լիւտիա, Փոլիգիա, Գաղատիա եւ Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիւծներու վրայ եւ կամ ինքը նստած եւ քովը առիւծները:³¹⁵ Մէկ խօսքով «առիւծներով մայր դիցուհի» տեսագծին Փոքր Ասիոյ ամէն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հոգէն բուսած է եւ անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է:

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու տան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհւոյն եւ անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ: Սաբազիոս Փոլիգիացիներու գերագոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Զեւսի երբեմն ալ Դիոնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով կը մեռնի եւ դիցուհիէն կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են եղելինը եւ նոճին եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր: Էսմունի առասպելին օձը ահա Հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ Կիւբեղէի նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած Դիոնիսիոս կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր Սանգարիոսի,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խելագարեցնէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր

³¹³Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., «. 450.

³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

³¹⁶Nonn. 15, 16:

խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց Կիւբեղէ գինքը իր քարանձաւը տանելով կը բուծէ:³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը Տիտաններէ կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացնէ: Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի Հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղեւնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ աւանդութիւն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շղթայի կը դարնուի կամ կը քնանայ, իսկ գարնան կ'ազատի կամ կ'արթնայ: Քնանալու տեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ ա՛յն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիւթիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էսմունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, դիւցազն եւ յաղթական, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուհւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

Ի Հարկէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնին այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբազիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնը նախնաբար Փոփլագոններու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փոփլագոնները իրենց Սաբազիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-դիցուհւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով³²⁰ Եւրոպայէն Ասիա եկող Փոփլագոններու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ տիրողը արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ մայրական իրաւունքը:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուհւոյն գերազդեցիկ դիրքը: Ան կը սիրէ եւ հերոսը կը սիրուի, դերերը արմատապէս շրջուած են. ասկի'ց է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անգորութիւնը հանդէպ մայր դիցուհւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովուրդը բացատրութիւնը բաւական բարդ գաղափար մըն է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամենախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի Ամազոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

Հետ կապ ունի: Բաց աստի՝ որչափ որ ալ Ե. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ Հատերէնը ո՛չ Հնդեւրոպական կ'երեւայ եւ ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու մը,³²¹ կը յուսանք թէ Հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած է: Աւելի ընդունելի է Հոգնիի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն Հնդեւրոպական է, հետեւաբար նաեւ իշխող տարրը, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ Հնդեւրոպական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեյմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք Հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամէնէն հետաքրքրականն է: Այս է եղեգը. Հռովմայ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խորձերը ձեռքերնին դէպի մայր դիցուհւոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ի՛նչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուստիոսի Ատտիս Գալոս գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբեղէ գինքը գետին եզերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր Հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է Ատտիս եղեգներու մէջ: Եղեգներո՛ւ մէջ կը տեսնէ Կիւբեղէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն. արդ այս չի՞ յիշեցնէր մեր Գողթան երգերուն ամենաթանկագին երգին եղեգները: Մանուկ Աբեղեան³²⁴ հետեւելով Խորենացւոյ՝ նոյն երգը կը համարի իբր բացատրութիւն Վահագնի դարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281), ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը համարիլ եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւն չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հաստուած մ'եւս կայ Փաւստոսի քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելանէր եւ ի նշանացն իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունտն, որպէս բոց ընդ եղեգն.³²⁵» որ սակայն չեմ կարծեր թէ «Երկնէր երկին» ի Հետ ո՛րեւէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունիմ: Ասոր հակառակ դիցաբանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուզովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ Հայերուն գրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք. «Ծովացուլի որդին» գրոյցի մէջ կը պատմուի, որ ծովացուլ հրէջը իր որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին: Եւ որովհետեւ գացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր հրեղէն երկու շներով հրէջը մէջտեղէն կը բառնայ:

³²¹Անդ. էջ 693:

³²²Jul. Or. V., 165.

³²³Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

³²⁴Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

³²⁵Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

³²⁶Dr. H. v. Wilslocki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

Ջարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին Հայ գրական աղբյւրներու մէջ ո՛րեւէ ակնարկութիւն չկայ: Թէեւ վարագը յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան տիպար կը համարուէր, ուսկի՞ծ են նաեւ «վարագացեալ», եւ «վարագանման», բառերը, սակայն ան եւս ստոյգ է, որ Հայ իշխանները զայն կ'որոսային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարագտիրոց, Վարագդատ եւ Վարագդուխտ իրանեան են իրենց ծագումով: Աւեստայի մէջ³²⁷ Վերեթրազնա (= Վահագն) կը նկարագրուի իբրեւ կատաղի եւ պատերազմասէր վարագ մը, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկի՛ց է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարագը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարագի մատանիով կը կնքուէր:

Վարագի տեսագծ ին Արայի առասպելէն բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարագի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ, ահա ասո՛վ յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարուելն առնուլ բացառապէս Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ. Օրինակ՝ Բորիմոս (Βώριμος), որ Փոքր Ասիոյ Հերակղէայի քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի:³²⁸ Կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ պատերազմի մէջ կը մեռնի եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰ Կեմմել իր Heracleotica գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը աւելի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը յանկարծ կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիտէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հագէս եւ Որիագները գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը աւելի որոշ է Վրական Ամիրանի առասպելին մէջ, զոր՝ իր չարի եւ բարւոյ երկուութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարւոյ տեսակէտով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօ՛ք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր աստուծոյ հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիք եւ Բատրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիւրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

³²⁸Հնախքիոս, Pers. 914 եւն:

³²⁹Կալիստրատոս, առ. Schol. Aeschyl. Pers. 941.

³³⁰Apollonios, Rh. Argon 2., 780 եւն:

³³¹Kämmel, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:

³³²Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ գայն Հալածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը Հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ Հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու մը կաղմելով՝ մինչեւ ծով կը Հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ մը, ուր գրուեր էր. «Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դեւերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս եւ ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչնքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք Հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան Հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու Հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու Հերոսին Հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան Հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթնայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, Հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ Հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուքը:» Թշնամուոյն բանակը արդէն Հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ եւ Բատրի կ'իյնան եւ Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ Հազի՛ւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ եւ ամէնքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ Հոգ չ'ընեն: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ: Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արիւնը կը լզէ, բարկութենէն գայն կը սատկեցընէ: Եւ ինչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան եւ թէ՛ եղբայրները.³³³ — Ասկից ետքը կու գան Հերոսին դիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը եւ ապա Էլբրուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

Ջրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է: Վրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաեւ գրական նշանաւոր դիւցազներգութիւն մը, գրուած Մովսէս Խոնի է, որ ըստ աւանդութեան Թամարայ թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական զրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր Համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի զրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կաղմուած առուն ալ կը յիշեցընէ Հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու արտասուքներով

³³³ Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 հւ. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Son-derabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

կազմուած է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտը, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhland 6. 22] Բալտը գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ լուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտը երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ Քրիզ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրները կ'երգուընցնէ, որ Բալտին կեանքին չղըպչին: Ամէնքն երգում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ եւ Բալտին Հերմոգ եղբայրը սանդարամետ Հել դիցուհւոյն կը դըրկեն, որ Բալտը ազատէ: Բայց դիցուհին դժուարութիւններ կը հանէ եւ Բալտին դիակը կ'այրեն աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մեռնի նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսագծերով միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Շուետի թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալտը ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալտի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալտը կը սպաննէ: Բայց Բալտը յանձին իր եղբօր յարուսթիւն առնլով՝ Հոտրը կը սպաննէ:

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուզեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ Հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր Հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ Հատուածն իսկ մէջը Հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջունէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը Հռչակել բան մը, զոր Համեմատական բնութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր Համար խնդրոյ նիւթ Հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր Համեմատական առասպելներ, որոնց Արայի առասպելին Հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին Հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած Նինոսի անունով Հին վէպն է, զոր Ս. Վիլքէն Հրատարակէց 1893ին Hermes պարբերաթերթին մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ տեղեկութիւններով:³³⁴ Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ոչ այնչափ անոր Համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետեւ Հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագեղ գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար Հարց կը ծագի թէ արդեօք ո՞րեւէ աղերս մը չի ալ վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին գիւտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վէպին յարուցած գէթ գլխաւոր Հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ Հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական Թանգարան (Abteilung P. 6926): Հատակոտոր է աւելի եւ ամբողջական վէպին թերեւս Հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիւրոսի ետեւ գրուած Հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային: Վիլքէնի կարծիքով թերեւս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն Մայիս 26էն եւ կը Հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին Հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը յիշուի: Ցաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս *ή κόρη* (= աղջիկ. A. 4. 20, 5. 29) կամ *ή παρθένος* (= կոյս, աղջիկ. A. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ ասով Համեմատութեան քական կռուանէ մը կը գրկուինք: Ասոր Հակառակ թէ՛ Նինոսի եւ թէ՛ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին՝ *Δερκεία* = Տերկեյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝ *Θάμνη* = Թամնէ: Ասոնք երկուքն ալ զիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [A. 3. 13 եւն] իրարու ազգական են: Պապիւրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը դիտէ, Հոն խօսք եղած ըլլալու է աւելի աղջկան վրայ Հսկելու եւ Հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Նինոս իր Դերկեյա մօրաքրոջ կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չյետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր մարդ գիտէ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ

³³⁴Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

աստուածամէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուածմէ» = *ὑπὸ τοῦ θεοῦ* ակնարկութիւն կը համարի էրոս աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիւրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ դաւակ մը ձգենք իբր առհաստէս: Ասկէ վերջ թամբէ Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ'ամհնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը եւ կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ թամբէ ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհեք, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիւրոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ Ա.ը: Ե.ին³³⁶ ա. սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ շատ մուծ է, որով Եին Աի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի էրոս, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (*ἀναπηδήσασα*) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցընէր:

Սիւնակ Բ. կը նկարագրէ թէ ինչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնլէն վերջ՝ յունական եւ կարիական զինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. ա. Բ. 33: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետինը «կատղած Հայերը նուաճելու համար:» Սիւն. գ. եւս հետաքրքրական է անո՛վ որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Զիաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թեւերու՝ պատասպարուած թեթեւագէն զնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամուոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջին առնուլ: Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ

³³⁶ Բի եւ Եի բաժանումը Վիլքէնէն է:

փղերը: Աստուծոյ որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհասնեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիւրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակէտով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիւտին կարեւորութիւնը — քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելու թէ վէպին պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Դիոգորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնագոյնիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիլքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու»:³³⁸ Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղբիւրը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարել թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկեսոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր դիցուհին կ'անուանէ *Δέρκην τὴν Ἀφροδίτης θυγατέρα*:³³⁹ Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի քնքոյշ, փափկազգաց եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեւայլի աւանդական Շամիրամի եւ խնդրոյ նիւթ իշխանուհւոյն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անծանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (*mannweiblich*) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն եւ կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար: Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Նինոսի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատուածը միացած կանանցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամէկոտուութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դերքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

³³⁸Hermes, անդ S. 184.

³³⁹Hermes, S. 188.

սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց ակելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիչ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդւոյս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը, զոր Ադոնց «չըլլայ թէ որդիս վատաբանես» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքէն եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի դնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) sollte die Jungfrau nicht schelten, արդ. schelten կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախատել, արհամարհել, մէկուն հետ խաղալ (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամէութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ օ հրոսի յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշուած է Արմենի:» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները լրացուած են Վիլքէնէ,

Οἱ δὲ πανηγυρεῖ [ροι σὺ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὅπο τῶν στρατιῶ] ικῶν
ἀφ'ἑλ [κετο οὐδ' ἔλ] λιπῶς
ὁ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] տող 25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգիլուած չէր, ὁ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] խօսքը, զոր Վիլքէն կը միտի թարգմանել «եւ Էրոս գերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը վնասուած ըլլալուն՝ ոչ միայն ὁ Ἑρως Արայի հետ նոյնացընելու ո՛րեւէ կռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատղած Հայերը նուաճելու համար:» Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատղած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ

³⁴⁰ Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

³⁴¹ Hermes, S. 174-175.

երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ Զանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով հանդերձ ի նպաստ Արայի առասպելին ո՛ր եւ է դրական արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն դարձեալ Պղատոն իր Էրոս Պամփիլացւոյն նշանաւոր առասպելովը, որուն մասին թէեւ հնութեան ըմբռնումները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագէտները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջեւ աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴ Գելցեր,³⁴⁵ Մարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով մահուան վերջ բարի եւ շար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ հոգւոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքինոսի, այլ շատ աւելի քաջ մարդու մը պատմութիւնը, այսինքն Էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի, որ ատենօք պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը օր վերջ միւս դիակները արգէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակ զինքը տուն կը տանին: Բայց տասներկրորդ օրը այրուելու համար հազիւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք երկու երկու բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին: Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու

³⁴²Վէպը հոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. ՄՊ.

³⁴⁴Հին Հատոք, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող Հմուտ եւ Հանճարեղ մարդու մը պակսելով՝ ուրիշ շատ աւանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, դարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պոլտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով Հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պդատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետագօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թեւաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Նաեւ հո՛ն, ուր իբր ականատես վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս ըսուած Պամփիւլացին՝ Հարմոնիոսի որդին»,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ մարմնոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ գանոնք զգենելով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն քով, որ Պդատոնի Էրոսը Զրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պդատոն) Էրոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիւլացի. ասիկա Զրադաշտն է: Իրօք ալ Զրադաշտ ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Այս կը գրէ Զրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիւլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ:» Արդ, Պդատոն ահա այս Զրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ գրուած ատեն կը կենդանանայ»³⁵⁰ Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն այս հատուածը իր Զրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ԺԹՐԳ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս³⁵¹ Պամփիւլացւոյն առասպելը կը յիշէ, առանց Զրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս Որոգինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս»,³⁵² անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պդատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (Ἡρα τοῦ Ἀρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով սկսեւ է յիշել, ինչ որ սանդարամետին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պատճառին համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը զայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը ստանայ աւելի Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով Արմենիացի մը (Ἡρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ»³⁵³ Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորետոս

³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

³⁴⁹Ἐν ταύθᾳ δὲ τὸν ἀντάγγελον τῶν ἐν Αἰδοῦ Παμφύλον γένος, Ἀρμενίου πατρός, Ἥρην (ուրիշ Ձեռ. Ἡρα) δ' αὐτὸν ἐνομαζέειν.

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Զրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս տեղն ալ կու գայ աւելի Ζοροάστρης.

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

Կիւրացիին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի Հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան:³⁵⁵ Ասոր Հակառակ Մակրոբիոս Հեթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկատողութեան կ'առնու Հարցը, Հետեւելով ճշգիւ Պղատոնի սկզբնագրին,³⁵⁶ ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի, որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է, բոլորովին անծանօթ էր Էրոսի Զրադաշտի Հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն Առնոբիոս:³⁵⁷ Armenius Hosthanes (ուրիշ ընթ. Zostriani) nepos et familiaris Pamphylus Cyri, որ թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն ազգեցութեան տակ գրուած ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը կուհեւ կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ *αὐτὸς γοῦν ὁ Ζωροάστρης γράφει* եւն, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնուինք միայն Պրոկղէն:

Պրոկղի այս Հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան Համար այնչափ կարեւոր է, որ Հարկ կը Համարիմ Հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգի՛ւ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած Հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը Հաստատեն որ ոչ թէ Էրն է այս ամբողջ առասպելին Հայրը, այլ Զրադաշտ. եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. Համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս Զրադաշտի գրքերու Հանդիպեցայ, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. Զրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք, այսինքն՝ ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս Կիւրոս անունով թագաւորի մը կ'ուղղէ, բայց ո՛ր Կիւրոսն է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օգն է: Այս գրքերը լի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը ա՛յս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ Էրին տեղ Զրադաշտ անո՞ւնը արդեօք Զեռագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (Զրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր Հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած չ'ըլլալը պիտի հետեւցնէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար Էր գրուած էր, որ եւ Զրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. Համար Կրոնիոս եւ այսպէս ասոնք զինքը ո՛րեւէ կերպով բնիկ Պամփիլացւոյն Հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլացւոյն Հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն

³⁵⁴Migne PG. 83, Serm. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratve, tamquam publicum professus iudicium, humano generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

³⁵⁷Migne PL. 5. 52., p. 189.

լսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը էրոս որդի եւմայոնեայ — Ἡρὸς υἱὸν Εὐμείωνα կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ինչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (Ἀρμόνιος) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեւով գտայ Ջրադաշտի գրքերուն մէջ: Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ինչպէս հայ մը ցեղով Պամփիւլացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ,³⁵⁸ հոս կ'անուանեմ միայն Թէոդորոս Ասինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն: Զճմարտութիւնը այս է. էր այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիւլացի:³⁵⁹»

Պրոկղէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ այլեւս ականբեւ է թէ Ջրադաշտի էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝ մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաեւ Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Ասոր մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման Woher Clemens diesen Irrtum hat, կ'ըսէ հռչակաւոր գիտնականս, lässt sich aus dem τὰδε συνέγραψεν Ζωροάστρης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?³⁶⁰ Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ էրի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւս Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի հետ չփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Ե. Մայէր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժեք աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ էր Պամփիւլացին որոշ կերպով Կիւրոսի ժամանակները ապրող Ջրադաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի familiaris Pamphylus Cyri, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրադաշտ էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ

³⁵⁸ Οἶδα δὲ ἔγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἡρα λέγοντας, οὗς ἐρωτᾷν δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Παμφύλον εἶναι φήσιν τὸ γένος, εἰ καὶ ἡμῖν ἀνδρες οἶδοι τοῦτο ὑπέλαβον.

³⁵⁹ Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

³⁶⁰ Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

³⁶¹ Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

³⁶² E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 2., էջ 94, ծն. 1:

չէր: Զրադաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «կենաց բուռիչ» (Yasna 31., 19. 44., 2), «Հոգիներու պահապան, որ նաեւ զանոնք կ'արթնցընէ» (Yasna 30., 11) փրկիչ, saosyant, որ Հոգիներու նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ ՀելենականՀռոմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ Հեղինակ ընդհանրապէս ամէն զաղտնի յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուղակելովը՝ ազգերու մէջ այնպիսի՝ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. Համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՛ր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական (ultramystizistisch) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդարամետի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ: Այս ատենէն է արեւմտեան Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ էր Պամփիլացւոյն Զրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վէճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Զրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ Մազդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհահայեցութեան հարց է: Պղատոն էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այնպիսի՝ հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, գորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական աշխարհահայեցութենէ, քանի որ ըստ երեւութի երկուքին մէջ ալ ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան: Վինգիլմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցընէր: Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ էրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր է գաղղիացի մատենագիր մը,³⁶⁵ որ խնդրոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցընել թէ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու (Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ եւ ակնարկութիւններ ինքնին իսկ զրադաշտական աշխարհահայեցութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարադաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած

³⁶³Անդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

³⁶⁶Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաեւ Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

Մինոս, Այակոս եւ Հուդամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Զինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրաոչա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցնեն:

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ինչ աստիճանի է, ո՞ր ազդերէն է առանձնապէս եւ ինչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարեցնենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաւական պատճառի նաեւ հո՛ն մուտ գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկի՛ց առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար էր Պամփիլացւոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուընէ ետք ըլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները համամարդկային հայեացքներ են, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութին կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թեթեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսագիծը զուտ պղատոնական է եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Զինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը դահալիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրաոչա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathah, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Զրադաշտէն: Անուններուս այս տեսակէտով առաջին անգամ նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Վադարշ Ա. կամ Գ. Թադաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷ Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ յունական ազդեցութիւն կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Զրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մազդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

հերենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն այն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, այնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատպէն կը հեռանան: Մագղայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անուենով մկրտուած Մագղայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

Ուրեմն էր Պամփիւլացիին Ջրադաշտի կամ Ջրադաշտականութեան հետ աղերսի մէջ դնելու անիմաստ փորձերը պատմական լուրջ եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին: Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեծիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիւլացւոյն հօր անունը այնպիսի՝ ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լուծեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանչելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկղի հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ *Αρμένιος* անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք *Αρμένιος*ը *Αρμόνιος* կ'ուզեն կարդալ եւ թէ իր կարգացած Ջրադաշտի գիրքն ալ *Αρμόνιος* ունի: Այսպէս կարգացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Աին վրայ *spiritus lenis*ի տեղ *spiritus asper* կը դնէ, որով կ'ունենանք՝ *Αρμόνιος* = Հարմոնիոս. եւ թերեւս ասկից առիթ առած Պամփիւլացւոյն առասպելին փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ'ունենայ ըստ ներդաշնակութեան օրէնքներուն. հմտ. *Αρμονία* կամ *ἀρμόνιος*, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Ջրադաշտի գործածելովը բնականաբար ոչ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ

³⁶⁹Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Ջրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից զխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով երկու, այսինքն՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարւոյն՝ չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարւոյն դէմ կռիւը մարմնաւորին մէջն է: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկուրեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, նիւթական աշխարհի կը հայի: Հետեւաբար սխալած է Պլուտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամազդայ եւ Ահրիմանի մէջ չարին եւ բարւոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսենդոնկ իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Ջրադաշտականութեան նախնական շրջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթազնեցան եւ Մագղայականութիւնը մղուեցաւ դէպի խիստ երկարմատականութիւն, թերեւս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքէականութեան, որ արդէն տեղեկ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն եւ մեր եզնիկին աւանդած խիստ երկարմատականութիւն է եւ արդիւնք զխաւորաբար Սառանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Ջրուան, ուսկից են Որմիզը (= Ահուրա-Մադդա) եւ Ահրիման: Ջրուան աղերսի մէջ է թերեւս բաբելական Kaivanu անուան հետ. հմտ. Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Կը համեմատուի նաեւ բաբել. Sarpanitu (Zerpanitu) հետ, Yastrof, Die Rel. d. Babyl. u. Assyrl., էջ 115:

Արմենիոս ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցուածի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անուսն ուրիշ կերպ ընթեռնուել եւ մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բռն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցնէ հանդէպ իր անձին, երբ կը յայտարարէ թէ շատեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք էր Պամփիւլացին հայ կը համարին: Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս ցեղով Պամփիւլացի մը հայ կրնայ ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօտ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Էրը հայ համարողներու կարգէն է նաեւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին (տե՛ս վեր), վասն զի 'Hpa τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας ուրիշ կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի «τοῦ Ἀρμενίου»-ն իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ աւելի իբր ազգանուն, որով 'Hρός τοῦ Ἀρμενίου-ին իմաստը կ'ըլլայ «Էրոս՝ հայու մը որդին.» եւ շատ հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք τοῦ Ἀρμενίου այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկղ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն Ἀρμένιος իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լսածը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք Հայկ լսած չէ՞ր, որուն փոխարէն ինքը Ἀρμένιος գրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէեւ անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ Ἀρμένιος կամ Armina (պրսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ Հայ, Հայեր, Հայք: Թէ Ἀρμένιος պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկայ ազգաբանութեան մէջ յիշուած Արամանեակ, Արամայիս, Հարմա, Արամ անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն շինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակէտով մեծ փաստ է նաեւ Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած Ur-me-ni անունը, զոր Լեման-Հառուպտ Հայերուս նախահայրերը կը համարի³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի Ἀριμοί ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Մինուասայ Ur-me-ni-ներու հետ կը նոյնացընէ՝ -nին ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Քա. յ. 1000 աւան թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէնոս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա. Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանս հետ կապ ունի մինչեւ իսկ Արմաւիր, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ աւթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար երկու գլխաւոր ցեղերէ, մին իր Հայկ ցեղաստուածով, միւսը իր Արամանեակով կամ

³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմտ. նաեւ Hati-na = Հատատան:

նմանահանգիստն աստուծով մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի հատական,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը Արամանակի ցեղն էր, որուն կը վերաբերէր նաեւ Արայ իր առասպելով: Հետեւաբար առանց աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, այն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիլիայի մէջ կամ ինքնին իսկ հայազգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ Պամփիլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հոն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը. եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փոփազացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փոփազիայի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրեւառ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին 'Ηρως³⁷³ եւ նոյնին «Խնջոյք» անունով սքանչելի երկախօսութեան 'Ερος կամ 'Ερωs ուղղադրական տարբեր ձեւերով դիցաբանական միեւնոյն դէմքը մատնանիչ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ Էրոսն է, եւ ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. *έρως* (= սիրել) կամ *έρως* (= սէր, տոբանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»ի մէջ 'Εροςի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մերձենայ «Հասարակապետութիւն» գրքին 'Ηρωςին:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեղորոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդեռ «Խնջոյք»ի մէջ 'Ερος կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր միջնեակ մը մահականացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւատեցեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու զոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ կատարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի ձեռքով: Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ զօրաւոր հսկայ որսորդ մըն է եւ ձգտող բարւոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴ Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատէսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլացւոյն նկարագրէն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ առհաւատեցեայ անմահութեան: Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հոն է, որ Էրոս միայն Պղատոնի քով այսպէս կը նկարագրուի: Զարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ թերեւս Պամփիլացւոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին ատեն կ'ըսուէր Կատաոնիա, որ Հատ անուան հետ կապ ունի:

³⁷³Այս մասին հմտ. նաեւ Lagarde, *Geschichtliche Abhandlungen*, 168-170:

³⁷⁴Platonis Opera: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846, հմտ. նաեւ Platonis sämtliche Werke, Ub. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

Էրոսին. որոշ ծրագրով մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Քրիստոսէ յառաջ 3^{րդ} դարէն ասդին Էրոսի եւ Պսիւխէի (Psyche) միջեւ, որ հոգեւոյ դիցաբանական անձնաւորումն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական գրութեան, այնպիսի՝ ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ սանդարմետական, եւ այս տեսակէտով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ աւելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնական բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Bochlau,³⁷⁵ հին բնաստուած (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթազնեց: Իսկ A. Furtwangler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է:³⁷⁶ Էրոս անուան յուն. *έρως* էն յառաջգրութիւնն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Մ. Միւլլեր զայն աղերսի մէջ կը դնէ սանսկ. ar-vat կամ ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուրացող, արագահաս», նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն քառսը կար, ուսկից յառաջ եկան Գէա, Էրոս եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն ու հզօրը Էրոս էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփէականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քառսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ նաեւ մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Bochlau իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է կաւէ ատտիկեան հին սափոր մը (*Λήκυθος*), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) Թանգարան կը գտնուի: Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ իր ոսկեղէն թեւերը տարածած թռկիւրու մէջէն նոր դուրս ելլող վարազի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մազերը արձակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ աջ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կոտրած սափոր մը ձեռքը վարազին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Bochlauի այս թեւաւոր աստուածը միայն Էրոս կրնայ ըլլալ, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի կամ զարնան աստուած ձմեռը ներկայացընող վարազէն կը սպաննուի, բայց զարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, Էրոս յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (Հմմտ. Բորիմոս!) վարազի գոհ կ'երթայ: Pauly-Wissowa հանրագիտարանի

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

մէջ էրոսի վրայ դրադ հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջըրրութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարիլ: J. Boehlau յառաջունէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանը թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) ոսկէթեւերով միայն էրոս կը ներկայացուէր, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լեռանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղոտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ասդին: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրեթէ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ինչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդէն անդէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ անձնական յերիւրանքներէ եւ ինքնագիւտ մեկնութիւններէ: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ Երասի գետին նուիրուած հատուածը, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ մնան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք անկասկած թանկագին մնացորդներ են հայ աւանդութեան մը եւ յատկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիւլոսի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կոնստիոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կռիւը դեռ չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստըկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուագգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր գաւակներուն հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Մ'նեսալգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկարենալուն՝ ժամանակ մը անիրաւութեան լռեց, բայց յարմար առթին թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած Սկիւթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրտմելով ինք զինքը Հալմոս (Αλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս

ըսուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, գոր տեղացիները իրենց լեզուով Արաքսա (*Αραξά*) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ատող պիտի նշանակէր, վասն զի քանի՜ անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արիւնը (հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գուժէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դաչելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկով եւ աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Քաղեցացի իր Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ Դիորփոս (*Διορφος*) լեռը, այսպէս կոչուած երկրածին Դիորփոսէ, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միհր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամտօրէն Արէսը կուռի կը գրգռէ, բայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու նախախնամութեամբ համանուն լեռան կը փոխուի:³⁷⁸

Ե. Հոն նոնենեոյ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կու տայ եւ որոնք խաղողի համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով պտուղը հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղուի եւ նոյն միջոցին Արէսը կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳՐԳ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անսովոր դարմանալիքներու եւ մասամբ նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն է հատուածս: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիւլոս անունով մէկուն որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ: Զիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի Հայմոս եւ Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք գինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտի հակասութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի:³⁸⁰ Ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ Արաքսա ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (անդ. էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազատութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած հայ աղջիկներու ծաղիկ ժողովելու գեղեցիկ սովորութիւնը, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ խնդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան:

³⁷⁸ὅς ἀκμάσας καὶ εἰς ἀμίλλαν ἀρετῆς τὸν Ἀρη προκαλεσάμενος ἀνιρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμόνυμον ὅρος μετεμορφώθη.

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5. Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussac, Tolosae, 1615, p. 79-83.

³⁸⁰Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

Արաքսա անունով ծաղիկ մը Հայ ժողովրդեան անծանօթ է եւ Հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն Հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անունան ոտուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, Հաւանօրէն աշխարհագրական է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս Հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիններէն ոմանց քով³⁸¹ Երասխ կը ծագի տաւրոսեան լեռներէն եւ Հայաստան ու Բակտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչեւ արեւելեան ըսուած ովկիանոսը: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ. թողով ուրիշ մանրամասնութիւններ, խնդիր է օր. համար թէ Հայերը ունէի^ն արդեօք մարդագոհութիւն, թէեւ խորենացին եւ ժողովրդական զրոյցները կը հաստատեն. բայց թէ Հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ Սկիւթացիներուն երկիրը կը փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի: Սանտալճեան պէտք չի դգար տարակուսելու մինչեւ անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հալմոնիայի եւ Բէովտիայի Ալմոն կամ Սալմոն քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով:³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկալի մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ'ըլլայ Դիորփոսի ծննդեան եւ մահուան մասին: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կոթողական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra *ék πέτρας* et du culte, dont les Arméniens l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝ Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղոտարքոսի Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական գետի մը քով ծնած ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ աւանդութիւն. միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապէ ըսելով. Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, անդ. ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ Կեղծ-Պղոտարքոսի քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս իբր աղբիւր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի մը դիցաբանական գոյութիւնը չ'ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնումն է: Սեռային տեսակէտով Միհրը իր աչքին նաեւ հռովմէական շրջանին մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝ քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին սկզբնական տարրերէն էր, որ Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հռովմ:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազգեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենոսէ, որ Արդոնաւորդներու արշաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պինէոս գետն է, որ նոյնպէս Արաքսէս կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

³⁸²Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «ասման» բառն է, որ թէ՛ քար կը նշանակէ եւ թէ՛ միանգամայն յարգութեան առարկայ երկինքը: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք Աւեստան, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ, եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն ատեն շատ աւելի կը նուազի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը յառաջակողմեան Փոքր Ասիան է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ ա՛յս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգեոնները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հո՛ւ է, որ Զեւս *Άγδον* լեռը կամ ժայռը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի *Άγδιστις* կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) *Άγδος*. քարէ ծնած է նոյնպէս Կիւբեղէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար փոխաբանական զգեստներով եւ խոյրով. նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին Մեծ մօր, այսինքն՝ Կիւբեղէի պաշտօնին հետ. կը նոյնացուի մերթ Սաբաղիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանիսն էր իր լկտի պաշտօնով արդէն ծանօթ Մա դիցուհին: Ասո՛ր համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ աւելի մեծ նշանակութիւն կուտայ քան որ Cumontի քով կը տեսնենք: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար, որ շատ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի ոչ-իրանեան կը հռչակէ:³⁸⁶

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի: Պղտտարքոս կ'ըսէ.³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու ըմբռնման Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ Միհր միշին տեղը կը բռնէ: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ'ընթեռնուենք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու եւ վրան հսկելու համար:³⁸⁸ Ահա միջնորդի այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ եւ հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրեր կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարեցում: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը,

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

³⁸⁵Études de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901. էջ 336:

³⁸⁶Wesendonk, Der Urmensch էջ 143-151:

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

³⁸⁸Yascht, 10., 103:

ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կամ դառն հարկէ ստիպուած կամ մարմնոյ մէջ դեւերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ չարերը դեւերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ երկինք եօթը մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ աւելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիրքերն ու պէտքերը, զորոնք մարմին առնելով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչասէր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ գերծ ամէն պակասութենէ եւ զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8^{րդ} երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ'անուանուի Αἰών, Κρόνος կամ երբեմն ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սոմերաբաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ աչքերնիս դարձնենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քսոմնեցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունց փորձերուն եւ արիւնային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամէն ազնիւ զգածում խղճող հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեւաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւետական արարողութիւնները կը յիշեցնեն, քանի որ հռոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խուրճը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուէրները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — եւ այս պահպանողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է դիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրեւ

³⁸⁹Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰Մտադիր կ'ընեմ մոլորակներու ընծայուած գերին, ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաեւ պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար աղիւցութիւններու հեղինակներ կը նկատուին: Զեմ կարծեր թէ նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի Fravasi ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունէր. ա. ahū = հոգի, միտք, բ. daēna = խիղճ, կրօն, գ. baodah = զգացում, գիտակցութիւն, դ. urvan = հոգի, շունչ, ե. fravasi = պահպան հոգի: Թէեւ H. Moulton (Encycl. of Rel. and Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheftelowitz (Die altpers. Religion, էջ 152) Fravasi ները իբրեւ երկնային աննիւթական նախատպի կը համարին եւ վերջինը զատուելի հռովմ. Manes ներու եւ հնդկ. Pitarah ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ Fravasi մը միայն հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ միշտ բարի նկարագրով կը մտածուէր: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 991:

³⁹¹Epist. 238 ad Epiphanius. — Cumont անդ. 1., 238.

Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փռլեգիայի, Լիւդիայի, Լիւ կառնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայոց Միհրի պաշտօնին նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապաղովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ աւելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մազդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենագորաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենագորաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Աւդալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ,» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր երկնային լուսոյ մարմնացումն է որ՝ բնական է, հրոյ եւ արեւու հետ շփոթելու չէ երբեք. նոյնը պէտք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն ինչ որ Աւդալբեկեան իբրեւ տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, զոր կարգացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ «հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառգրքում, որքան հուր արեւ Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր մեհնատեղին էր Բագայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր Հայաստանի մէջ նաեւ Բագա կ'անուանուէր:³⁹⁵ Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն հայ դիցաբանութեան մէջ Միհրի դերքը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով բագա սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս Բագա-Տեշուբ, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր

³⁹²Անդ. էջ 233 եւն:

³⁹³Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մոն. ձի, էջ 1:

³⁹⁴Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

³⁹⁵Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

եւ կամ Բաագ-Բարտոմ,³⁹⁶ որ դիցուհի մըն է եւ կին Ուրարտացիներու խալտի գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց մուտ գտած էր եւ թերեւս Աքեմենեան շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերու հետ դաշինք դնող Հարրիները, որոնք իրենց հաւատարմութեան վկայ կը կոչեն Վարունա, Միտրա եւ Նաշատիա աստուածները, մեր այժմեան Հայաստանը կը բնակէին, եւ դժուարաւ թէ Հայաստանէ գաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու: Զրադաշտական մագդայականութեան Պարսիկներու կողմանէ յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ մուտ չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այս էր: Թէ Մագդայականութիւնը իր ամենասկզբնական շրջաններուն նկարագրով եւ իր մէջ տիրող ձգտումով աւելի բազմաստուածեան էր՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարամտեան կամ միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար կը մնայ առ այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ մագդայականութեան մէջ աչքի դարնող երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը հանդիպինք, որոնցմէ գուրկ է բացարձակապէս պարսկական Մագդայականութիւնը: Հայերը Արամագը, Միհր եւ Անահիտ մեհեաններու մէջ կուռքերու կերպարանքի տակ կը պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը մտածուէին, այլ եւ իրարու հետ ծննդական աղբրսի մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամագըյ գուստր, իսկ Միհր որդին կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիճ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեւաբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհրը ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պղտարքոսի Դիորփոսի նուիրած հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղբրսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկատելով՝ զարմանք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ ձայներ, որ հայ Միհրի որդի մը կը վերագրեն: Զմեզ պէտք չէ խրտչեցընել ծննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագտիստիսի ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փոխգականէն կազմուած գրական յերիւրանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դաշնող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ տեղ չէր գրեր թէ «Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:» Եզնիկ եւ Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներուն հասկեցընել կ'ուզեն թէ Միհր ծնած է հօրը իր իսկ մօր հետ տաժած յարաբերութենէ: Cumont հայ մատենագիրներու աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ

³⁹⁶ Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

³⁹⁷ Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

³⁹⁸ Roscher, Diophos:

³⁹⁹ Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰ Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

տարակուսելով՝ ամբողջը թէոգորոս Մոպսուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը բաղձայ համարիլ:⁴⁰¹ Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի պարսկական կրօնին հայոց նիւթերու մէջ ասորական աղբիւրներէ օգտուելը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հոգի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեացքներու առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է. թէ աւանդողը հայ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին դրացի ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայութիւնը հայ Մհերի առասպելն է: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Մհերը Միհրի հետ նոյն է: Ինծի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աւդալբէկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը հայ հոգի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Միհրի՝ վրայ է, որ խաւարն ու դեւերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասով յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընձեռէ մեզի համեմատելու համար գինքը միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լեռան մը մէջ կը մտածուի կամ լեռան մը փոխուած է կ'ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակէտով խնդիրը անով աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ Վրական Ամիրանը, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիրարի եւ Մհերի առասպելներու հետ: Թէ Մհերի եւ Ամիրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկից կը տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական գրոյցը Մհեր Ակուփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ Ագուաու քար,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է Սա-Կորնէ՝ այսինքն՝ Ագուաւ լեռան քով (անդ. 83): Դիցաբանական այս աչքի զարնող պարագայով հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ Մհերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ աւելի հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդինը կամ Շիրարինը, որոնք դիցաբանական անխառն տարրեր ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան մէջ Մհերի նկատմամբ ո՛րեւէ յիշատակութեան չհանդիպելը՝ անով կրնայ մեկնուիլ, որ լեռան փոխուողը կամ լեռան մէջ փակուողը թերեւս Միհր ինքնին չէր, այլ իր որդին, ինչպէս Կեղծ-Պղոտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Մհերը, որ նաեւ Առիւծաձեւ Մհեր կ'անուանուի, Պստիկ Մհերին կամ Մհերիկին հետ նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ

⁴⁰¹Անդ. 1., էջ 234:

⁴⁰²Զոջանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³Միհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

⁴⁰⁴Թ. Աւդալբէկեան, անդ. էջ 83:

⁴⁰⁵Աւդալբէկեան Շիրարի պատմականութիւնը չ'ընդունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը մէկ Շիրարի վրայ չի խօսիր, այլ շիրարներու, որոնք դիւացած ոգիներ են: Զանոնք համեմատել կ'ուզէ աւելի Իշթարի հետ. որով սակայն բազմաթիւ շիրարներու հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, անդ. 104:

Հնութեան մէջ Մհերի առասպելին տարածութեան շրջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական զրոյցները կ'աւանդեն: Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի երբեմնի պտղալիր եւ ծաղկալիր դաշտին եւ կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն Հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով զայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Διόρφοϛ Թարգմանութիւն ըլլալու է Հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս մոլթ կամ մթին պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Διόρφοϛ մոլթը Թափանցող միայն կրնայ նշանակել: Արդ Մասիս լեռը Հայ ժողովրդենէ կ'անուանուի նաեւ մթին լեռ, սեւ լեռ, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷ Յունարէն ὁ δίορφοϛ բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը»: Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ, քանի որ լեռան փոխուող Հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար աւելի լեռան մէջ ծածկուած կամ փակուած կը հասկընայ: Եւ Մասիս՝ մէջ փակուած է Արտաւազդ՝ յաջորդը այն աստուածազգի Հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն Արէսոս, որ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,⁴⁰⁸ միայն Արայ Գեղեցիկը կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՛ւ. Մասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «Արայի դաշտ» կ'անուանեն. հո՛ն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արազածի դէպի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լեռան քովերը կը գտնուի Արայի անունով գիւղ մը, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ Հոն սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «Շամիրամայ լեռ» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան գլխաւորաբար Համբարձման տօնին:⁴⁰⁹ Պէտք չէ՞ Հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «կ'աանն՝ ամեն Խամբարձման գիշեր Մհերի քարի տիւռ կը բացուի... Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի տիւռ բացուի, Մհեր քարի միջէն ելիր ի»:⁴¹⁰

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանգամանքը, եթէ Ազատ Մասիսում արգիլուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագռաւաքարում փակուած է Մհերը իրանց հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ.

⁴⁰⁶ Զին հաւատք Հայոց, էջ 36:

⁴⁰⁷ Անդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, ծն. 1:

⁴⁰⁸ Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

⁴⁰⁹ Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰ Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Մհեր, էջ 59. առ Դ. Աւդալբէկեան, անդ 79:

⁴¹¹ Արրտ. 1913, էջ 659:

144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա, էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽՋ. 123) եւ Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի⁶ դարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ՛ Արարատի եւ թէ՛ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «Նեխ Մասիք», որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռն Մասեած»-ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն մէջ ալ ինքնուրոյն աւանդութիւններով իր տեղերը ունի: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը զիրենք ասկից ալ վնասեցին. մաս մը հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով Խաղտիք կոչուած երկիրն անցան:

⁴¹² Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. Հմմտ. նաեւ Ազգ. Ման. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր Հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական աւանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն եւ Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմալին մէջ այն աստիճանի յառաջ դացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեւաբար Անանուն իր պատմութեանք մեզի Երդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն եւ անբռնազբօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով նաեւ Արալէզներու գոյութիւնը, Պատոնի պամփիւլեան էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացնեմ ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է Յովսէպոս Փղաւիտսինը: Հրեայ մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ինչպէս Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս ծոփաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ քալեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով՝ անկից 20.000 ոտանաւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք աւար առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց, հրամայելով որ հարիւրը միայն իրեն համար պահուին»⁴¹³» Թէ ուսկից առած է Յովսէպոս այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիւս այնչափ չի հետաքրքրեր, թէեւ շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրէական առանձին աւանդութիւն մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով,

⁴¹³ Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἑτος τελεῖν, εἴτα ἐπὶ Ἀδραζαρὸν τὸν Ἀραίου μὲν υἱὸν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφηνῆς ἐστράτευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μὲν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὡς διςμυρίους, τῶν ἵπποτῶν ὡς ἑπταχιλίους.»

կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկություններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ եթէ անոնք հրէական ազգին տեսակէտով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրէական գոյն ստացած — տեղեկություններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ Արայ անունը հայ ժողովրդենէն Երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն եւ Խորենացիին մեզի աւանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի էր կամ յունացած ձեւով էրոս միեւնոյն Արայ անուն մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ շատ են. հմմտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արալէզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի Արախը նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴ Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէ եւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, երրորդ հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն չեմ գիտեր Բասմաջեան ինչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Ինչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալեվիտա (կամ Խալեվիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արէսոս եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անունն նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, վերջին կոկորդային իս տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած գաղթական մըն է: Բաբելոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար, ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին. եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով,

⁴¹⁴ Հետազոտութիւն, էջ 7-8:

այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած եւ իր մահուամբ ի՛նչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ եւ հանճարեղ գաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչեւ աստղները եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ի՛նչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստեղագարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին զոհունակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերը կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ակիսեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նուերութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմարդիւն Աճառեան, թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ Քեր. էջ 288 (հրտկ. Ագոնցի) Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշտ ինչպէս Հայկը: «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով ո՛ր աստղը կամ մոլորակը կ'ակնարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերեւս աւելորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտատեւ շփման մէջ եղած են:

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նարու	Ներոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մադդա.
Նինիբ	Քեւամ	

⁴¹⁵ Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

Յուն.	Հայկ.
Σελήνη	Լուսին
Έρμης	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Αφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ήλιος	Արեգակն
Άρης	Հրատ կամ Սալ, Ծիրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζεύς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

Երբ Համաբարեկոնականները — որոնց վարդապետութեան համաձայն ամէն մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին ազգերու պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական կամ աշխարհափոսական, սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի Բարեկոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ եւ պատրաստութիւններով իրենց դրութիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացում տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայոց հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարանները եւ ժողովրդական զրոյցներն ուսելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ անորոշութիւն կը տիրէ բուն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որոնք միայն (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արէս) Արայի տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ:

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած եմ, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի նուիրուած ամիս մը: Արդ իմ կարծիքով՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը,⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ Նաւասարդ ըստ քաղաքական տարրուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւ նոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ հունձքի օրեր, եթէ ի հարկէ Քաղ արու այծ

⁴¹⁶Նաեւ Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ara կը համարի. հմմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ Արայի օրեր:

Պարզ գուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը համապատասխանէր:⁴¹⁸ Արէոս (= Ἀρείος երբեմն նաեւ Ἀρεὺς) ծանօթ Արէսն (Ἄρης) է, Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնուով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է Gruppe,⁴²⁰ ձգտում ունի Արէսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բէոլոտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փռիւզացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդերգնութիւն չէ ուրեմն ըսելը թէ Արայ Գեղեցիկ եւ Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն են, այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յունական ազգեցութիւններ կրած է դարերու ընթացքին. բարբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցընելու: Երկուքն ալ պատերազմի աստուած էին. երկուքն ալ քաջ որսորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին դիցաբանական շները. երկուքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած են սիրոյ դիցուհւոյն հետ: Ափրոդիտէի եւ Արէսի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ Էրոս եւ Անտերոս,⁴²¹ իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴²² Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արէսի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաեւ Էրինիւս (Ἐρινύς), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ Ἀρά վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն:⁴²³ Արէսի կին են նաեւ Փիւրինէ եւ Պելոպիա, ուսկից կ'ունենայ Ἀρητιάδης հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր Արաս (Ἀρας), կինը՝ նոյնպէս Էրինիւս: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արէս չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը Արաս, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն

⁴¹⁷Ալիշան. Հին Հատարք, էջ 141:

⁴¹⁸Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

⁴¹⁹Homer, II., 17. 301, Od. 8. 361:

⁴²⁰Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

⁴²²Gruppe, անդ., էջ 1083, ծն.:

⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

են Աորիս եւ Արայթիւրէա: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արէսի շուն զոհելը: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ Արէսի առասպելին սկզբնական տարրերէն էր:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնուլու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (Մ. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (*Ἀλωάδαι* = Հայ. Ալք!) անգամ մը Արէս բռնելով չղթայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակաւի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն եւրիբիա եղածը Հերմէսի⁴²⁴ (= շուն!) չիմացնէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ: Ոգիսականի մէջ (11. 305) *Ὀτος*ի եւ *Ἐφιάλτης*ի (= *Ἀλωάδαι*) հայրը Պոսէիդոն է. նոյնպէս է նաեւ Ապոլլոնորոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապոլլոնոր, երբ կ'աւելցնէ թէ մին Հերա դիցուհւոյն աչք տնկած էր եւ միւսը Արտեմիսի, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին: Արէսի չղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուրտի հեսանաքար (*σιδηροβρώτος πέτρα*⁴²⁵ = երկաթսրող քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հոմերոսի *καλκῆα ἐν κεράμῳ*, որուն մէջ Արէս կը փակուի, աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի Կերամոս (*Κεράμος*) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արէսի շուն կը զոհէին:⁴²⁶ Կան սակայն նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական *κέραμος* ըսուած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու ածիւնը կը պահուէր: Այս պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ անոր յարութիւն տալ: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալէզները Արայի առասպելին մէջ:

Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն Արայ անուան ծագումի հարց է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները Արա (*Ἀρά*) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկից ծագած են *Ἀραί* (= Արայներ) ըսուած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: *Ἀρά* կամ *Ἀρέα* մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղաքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ Ս. Գրքի մէջ. անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «եւ որդիք Յեթերայ, Յափինա եւ Փասփա եւ Արա.» եբր. *אֶרָא*. յուն. *Ἀρά*, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ *Ara*, եբր. *אֶרָא* = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ո'չ Հայը եւ ոչ ալ Եօթնասնից թարգմանութիւնը ունին: *אֶרָא* ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագաւթբաղսար Գ. Ռուբէնի, Գաղայ եւ Մանասէի ցեղերը

⁴²⁴Յոյները եփիալտական շնաստուածը միշտ հերմէս կը թարգմանեն:

⁴²⁵Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

⁴²⁶Arnob. 4, 25:

⁴²⁷H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly Wissowa, Ares:

տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս Խառան կը հասկընան, բայց ոմանք ալ Bochartի հետ⁴²⁸ դայն Մարաստանի հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Ἀριοι կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկիրը Ἀρεία (Ptol. 6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ A. Legendre⁴²⁹ նաեւ Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի Թագաւորները Իսրայելացիները հոն կ'աքսորէին: Կիւրեղ Ազիքսանդրացւոյ ընծայուած Մեկնութիւն Արարածոց տակաւին անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ Արայ անունը եւ այն՝ իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Սեբեգոնի Արայ եւ Աւնան»,⁴³⁰ մինչդեռ թէ՛ բնագիրը եւ թէ՛ բոլոր թարգմանութիւնները Արայի տեղ՝ «Այիէ» կ'ընթեռնուն, Ծննդ. ԼՁ. 24, Καὶ αὗς υἱοὶ Ζεβεγών Αἰὲ καὶ Ἀνὰ, որուն համաձայն է նաեւ լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցընելու համար թէ անուն մը իր արտաքին ձեւով շատ անգամ ուրիշ անուան մը նման եւ մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղբրս մ'ըլլալու: Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ Αἶρα անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹ որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ առթիւ յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³² Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) Ar-a-a անուան մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ո՛չ ճիշտ եւ ո՛չ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւնունինք. եւ երկրորդ Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրերիքը, այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տեւական բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փռիւզացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն Հայաստան:⁴³⁴ Սանտալճեանի հայրենիքով ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն ձախող պէտք է համարի: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ո՛չ լեզուով եւ ո՛չ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառնուելով՝ հայրենի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը Արա (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուան կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի ինդրոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը ոչ միայն դիցաբանական ո՛ր եւ է արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ

⁴²⁸Bochart, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

⁴³¹Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913, էջ 152:

⁴³²Les Inscriptions cuneiformes Urartiques, Venise 1900, էջ 328:

⁴³³Ուսումն հայերէն լեզուի 372:

⁴³⁴Histoire, 1., էջ 155, 189. 190 եւն:

⁴³⁵Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

Պրոֆ. Ադոնց — այլ եւ Aramatay Հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն Սպանդարամետ ձեւով, որ Հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուհւոյն Spenta-Armatih կամ Armatish Հայացած ձեւն է: Հնդիկները դայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն Spandaramat, ուսկից ծագած է Հաւանօրէն Հայկականը: Ստոյգ է, Հայկականը արական աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի Հետ կը նոյնացուի (Հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ Աւեստայի Aramatih երկրի աստուած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի Հետ ունին նաեւ Սանդարամետ մը, որ թէեւ Հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ Հոովմ. Պրոտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ անանծնաւոր իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու Հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ինչ յառաջատուութիւններէ անցնելով՝ Հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուելը է, թէ երկու աստուածներուն ալ Հայ իսկական անունները ինչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինւոյ եւ որթատունկի Հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզալիր որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի Հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով ո՛ր եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խալդիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «խաղտալուր» եւ «խաղտալեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «խաղտերէնի պէս հնչող» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն անախորժ եւ վատ հնչող կամ խառնահնչիւն լեզու: Wesendonk պրսկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհւոյն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչո՞ւ Հայերու քով իրանեան Spenta Armati կը նոյնացուի Դիոնիսոսի Հետ, որ ծաղկող եւ թարչամող բուսականութեան աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Güntertի⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական Հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման գուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու

⁴³⁷ Հմմտ. առ Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

⁴³⁸ Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. գրքին Հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումն Հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարապետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին Հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

⁴³⁹ Urmensch, էջ 149:

⁴⁴⁰ Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ Հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարուցիւն առնող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է Հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը խաղող չուտելու նուիրական սովորութիւնը, զոր մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատ շանցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ այգեկութքի ատենները կ'իյնայ:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երբեմն Վիեննայի Համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կամ Araxes կամ Arat եւ կամ Araio(s): Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն Հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն Raxsi, ուսկից կը տեսնուի, որ Հայկական տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն Arahti անունով գետ մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացնեն:⁴⁴² Երկրորդ Բողաս-քէօյի արձանագրութիւնները Harri ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ Arahti անունով քաղաք մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիրոսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը կարդանք 'a[ī]rati — 'a-[ī]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթեռնուել ՆՃՊՈՂՆՃ այսինքն՝ «լոյս աստուծոյ»,⁴⁴⁴ իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղեբամայր աստուծոյ» այսինքն թամուզի կամ Ագոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ անուան Araxes ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն է Araxesի նախնական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին Համապատասխան Հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցնէ: Մինչդեռ Arahi եւ Araio(s)ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ Հայերէնի ձայնաշրջական օրէնքներուն շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձեւեր թէ՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամէնէն աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան Արէսն է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ Ἀρητος:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ան է, որ զմեզ Արայ Գեղեցիկէն պղատոնեան Էրին միջոցաւ թրակեան Արէսի կը տանի: Աս է ուղիղը, վասն զի ան միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ Հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ: Վերջին կէտը երբեք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ինչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կռուան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ

⁴⁴¹Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուրնծաց» «Աստուրնզաց» (Հմմտ. Արաց) եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

⁴⁴²Հմմտ. Սանտալճեան, Histoire, 1., էջ 167:

⁴⁴³H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoï. OLZ. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

⁴⁴⁴Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵OLZ. 1900, էջ 449-450:

եւ նաեւ գերմանական էրը դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւս շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «*ἡμέρα Ἀρεως*» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ Հռովմէացիները «*dies Martii*» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անունն էր՝ զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյ Djeus կամ Դիու անունն հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնել պէտք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կամ Mertag էն (հին Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելով՝ կրնայ սխալ բաժանմանք am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կամ պիտի ըսենք թէ Er հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմտ. անդ 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstagի տեղ Ertag կ'ըսէին, վասն զի Er անոնց քով Zeu երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր: Միեւնոյն կարգի անուններ չեն արդեօք նաեւ յունական *Ζεύς Ἀρείος*, *Ἀθηνᾶ Ἀρεία* եւ կամ սպարտական *Ἀφροδίτη Ἀρεία*, որոնց պիտի համապատասխանէ թերեւս հայկական «արին Արամազդ, արին Արամազդայ:» Bournouf իր Légende athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին *arya* անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեյմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացնէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹ կարծիքով *Ἀρείος* կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. *ἀρά* բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէծք եւ վրէժխնդրութիւն», ուսկից է նաեւ *ἀραῖος* իբր «աղէտաբեր» եւ «անիծող «իմաստով, որով *Ζεύς Ἀρείος* պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «Ջեւս վրէժխնդիր, պատերազմող:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս Ar արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ինչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններու գէթ մէծամասնութեան եւ *arya*ի միջեւ ո՛րեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական Aryaman աստուածը, որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy⁴⁵⁰ զայն շատ գեղեցիկ կերպով *deus aricus*, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Զարմանալի է, որ ըստ երեւութիւն անուանս հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բոռնէյոյի Դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան

⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

⁴⁴⁸Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

⁴⁴⁹Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887, էջ 118:

⁴⁵⁰Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 55-56:

մասը կասկած չկայ, որ Հնդեփկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ասոնք ունին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidt⁴⁵¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattara բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է Ara, իսկ միւսին Irik, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղերը, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թէրեւս պարզ պատահական գուգադիպութիւն մ'ըլլալու է, որ Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք Eray անունով հերոսի մը, որ իրան. airya կամ ariyah հետ կապ ունի: Որդի է Փրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմաւենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան Փրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասոր համեմատ Փրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջինոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Զինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ Eray, որուն կու տայ Իրան:⁴⁵² Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ Erayի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն Airyana, որ «Erayի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսկներու եւ Հնդեփկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրնտուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութիւնէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ կեղտական (համտ. arjo- արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ գերմանական ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

⁴⁵²Նախաբար Airya կամ Arija, որուն յոք. սեռ. Arijan էն ծագեցաւ յետոյ Eran, ուսկից Iran:

⁴⁵³Eranische Altertumskunde, 1. 547:

Հմմտ. Ariovistus, Ariobindus): Ի հարկէ *arya*ի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «*aire*,» «*airech*» ծագած «*aryaka*» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»:⁴⁵⁴ Բողազքէօյի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ զոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 19^{րդ} դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը հարաւային Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ եւ խորիմով: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկից բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները իրենց յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր, արդ Sinder հաւասար է Հնդիկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդիկները իրենք գիրենք Sinthu կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ երբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոխաբաններու պէս հագուած էին, վասն զի Փոխաբաններու սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւդոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոխաբանէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոխաբանական շատ բառեր ունի:⁴⁵⁷ Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոխաբաններու եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ երբ արդէն բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ} դարէն ասդին, երբ հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Գուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն զօրութենէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլզեր Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան հետ աղբրսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան օտար ազգեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը բոլորովին չկորսնցուց, բայց Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ մօր ազգեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ:

⁴⁵⁴ O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

⁴⁵⁵ Հմմտ. Wesendonk, Zarathustro. էջ 3:

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἀπιοικοι. Herod. 7., 73:

⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγιστοῦσι. առ Ստեփ. Բուդ. Ἀρμενία:

⁴⁵⁸ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

⁴⁵⁹ Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333: